El teixit residencial en la formació de la metròpolis moderna.
El cas de Barcelona (1840-1936)

Volum I

Les operacions de creació d'habitatge dins Ciutat Vella (1840-1880)

©

Edició revisada. Març 2015

UNIVERSITAT POLITÈCNICA DE CATALUNYA BARCELONATECH

Volum I Les operacions de creació d'habitatge dins Ciutat Vella (1840-1880)

Introducció	3	Definició de les àrees i dels períodes d'estudi	5
		Estudi de la formació de les zones seleccionades	9
		Anàlisi del teixit residencial de les zones seleccionades	10
Zona de Ponent	13	La formació de la zona	14
		Anàlisi del teixit residencial	37
		Organització dels edificis d'habitatge	37
		Els espais habitats	55
		Les façanes	65
		Organització constructiva i estructural dels edificis	68
		Edificis no destinats a habitatge	71
Zona del Palau Reial Menor	74	Formació del sector del carrer i la placeta Milans	76
		Anàlisi del teixit residencial del sector de Milans	79
		Formació del sector del Palau Reial Menor	82
		Anàlisi del teixit residencial del sector de Palau Reial Menor	92
		Organització dels edificis d'habitatge	92
		Els espais habitats	110
		Tractament formal dels edificis. Les façanes	111
		Organització constructiva i estructural dels edificis	114
Zona dels carrers del doctor Dou i del pintor Fortuny	117	Formació de la zona	117
		Anàlisi del teixit residencial	125
		Organització dels edificis d'habitatges	125
		Els espais habitats	134
Conclusions	137	Conclusions del volum I. El teixit residencial en les operacions de creació d'habitatges dins de ciutat vella (1840-1880)	137
Crèdits			147
Fe d'errates		Fè d'errates al volum I. 2013. Versió impresa	148

Introducció

La present publicació recull una part dels treballs realitzats a partir dels projectes de recerca *La arquitectura de la vivienda en Barcelona*. HUM 2007-64221 i *La arquitectura de la vivienda en Barcelona: entre la autarquía y el desarrollismo, 1939-1976*. HAR 2010-19160. Els treballs que ara donem a conèixer són els que corresponen als estudis referents al període comprès entre 1840 i 1936. Paral·lelament, amb la publicació de la monografia *Les Vivendes del Congrés Eucarístic de Barcelona* hem començat a donar a conèixer la part dels treballs actualment en curs i centrats en el període posterior a la Guerra Civil.[1]

La convicció que sustentava els nostres projectes de recerca era que l'arquitectura de l'habitatge prenia un paper central en els processos de formació de les ciutats contemporànies, i va ser d'acord amb aquesta hipòtesi que vam proposar-nos examinar l'evolució de Barcelona a partir de mitjan segle XIX fins a començaments dels anys setanta del segle XX, ja que la nostra ciutat ens va semblar un exemple prou adequat, acotat i proper per a l'estudi de la interrelació entre el creixement urbà i la formació del teixit residencial. L'ompliment dels darrers espais balders de Ciutat Vella a començaments d'aquell període, la posterior ocupació d'una part considerable del pla de Barcelona a tot el llarg de la formació de l'Eixample, com, en un darrer i molt pròxim moment, l'ocupació de les zones situades a la perifèria de l'Eixample en l'expansió de la ciutat produïda a partir de la meitat dels anys cinquanta del segle passat, constituïen uns episodis prou massius i ràpids per il·lustrar-nos sobre el paper que va tenir el teixit residencial en

1 Rosselló, M. (coord). Hereu, Pere; Oliveras Jordi; Paricio, Antoni; Rodríguez, Carmen; Rosselló, Maribel. *Les Vivendes del Congrés Eucarístic de Barcelona. 1952-1962*. Barcelona: Iniciativa Digital Politècnica, 2011.

la formació de Barcelona al llarg del dos darrers segles i, d'una manera més general, en la formació de les ciutats europees contemporànies.

A l'hora d'emprendre la nostra recerca, no vam pretendre fer un treball de caire "extensiu", un seguiment complet i minuciós de tots els fenòmens de creixement del teixit residencial de Barcelona a tot el llarg del període que preteníem abastar. En primer lloc, perquè vam entendre que procedir d'aquesta manera depassava les nostres possibilitats i, per aquesta raó, vàrem renunciar provisionalment a ocupar-nos de fenòmens significatius però relativament específics i localitzats (com ara el del creixement de les zones vinculades als antics municipis i barriades absorbides per la progressiva expansió de Barcelona), per centrar-nos en els processos de creixement que ens van semblar més massius i de més incidència en la configuració global de la ciutat. En segon lloc, i fonamentalment, perquè vam creure que el resultat d'intentar realitzar un treball de caire "extensiu", que inevitablement acabaria sent incomplet, seria redundant en molts dels seus aspectes, tindria el perill de ficar-se en un bosc d'aspectes marginals, de repetir sovint qüestions ja estudiades i conegudes i, en darrer terme, de perdre l'orientació que li volíem donar.

Per aquestes raons, en comptes d'optar per un tractament "extensiu", vam proposar-nos analitzar el creixement del teixit residencial de partir d'unes mostres que poguessin ser prou representatives dels principals avatars del creixement de la ciutat. És a dir, vam proposar-nos detectar unes zones que poguessin ser exemples dels aspectes més significatius que va prendre la formació del teixit residencial de Barcelona en moments diferents, especialment intensos i vitals, i, tot seguit, analitzar en profunditat les característiques bàsiques d'aquells teixits per establir-ne les similituds i diferències i, en conseqüència, intentar conèixer el paper que van tenir en la configuració i l'evolució de la ciutat.

A l'hora d'emprendre el nostre treball vàrem haver de confegir un mètode apropiat que ens permetés definir les àrees i els períodes d'estudi, analitzar la formació de les zones seleccionades i del teixit residencial que s'hi va crear i, a partir d'aquestes anàlisis, arribar a unes conclusions referides, en primer lloc, a cada una de les zones i, finalment al paper que ha tingut l'arquitectura de l'habitatge en la formació de la Barcelona contemporània.

Definició de les àrees i dels períodes d'estudi

El primer problema que vàrem haver d'afrontar va ser el de decidir quins moments del creixement de Barcelona i quines zones de la ciutat ens semblava que podien ser més apropiades per als nostres estudis. Si bé una opció d'aquest tipus sempre té el perill de ser més o menys arbitrària, les decisions que finalment vàrem prendre es van basar en la percepció del creixement de Barcelona que possibilita l'examen de la cartografia de la ciutat. El primer pas del nostre treball va consistir, doncs, en l'anàlisi dels plànols de Barcelona que es van anar editant des de 1840 fins a 1943.[2] Aquesta successió de plànols ens permeté visualitzar –en certa manera com si es tractés d'una seguit d'imatges en moviment– la seqüència dels processos d'ocupació del sòl que es van anar produint a Barcelona, és a dir, apreciar mitjançant la comparació dels successius plànols de la ciutat, les successives ampliacions del teixit residencial, la progressiva ocupació d'espais encara senyalats com a sòl lliure en els plànols anteriors. Entre el conjunt de sectors de la ciutat en els quals l'examen de la cartografia ens permetia detectar processos de creixement, vam escollir aquelles zones que, per la seva delimitació clara i acotada en el temps i en l'espai i per la rapidesa amb què es produí l'ocupació del sòl disponible, feien pensar que el teixit residencial que s'hi va formar devia ser fruit d'unes circumstàncies i sol·licitacions similars i havia d'haver donat uns resultats relativament homogenis. Si això era així,

2 Els plànols emprats són: *Barcelona y sus avenidas* de M. Patxot, *Manual del viajero en Barcelona, 1840; Plano geométrico de la Ciudad de Barcelona*, de Josep Mas i Vila, Ajuntament de Barcelona, 1842; *Plano de la ciudad de Barcelona, 1840. Corregido y aumentado en 1848*, F. Oliva editor; *Plano de la ciudad Barcelona*, Manuel Sauri i Josep Matas, 1852; *Plano de la ciudad Barcelona*, Manuel Sauri i Josep Matas, 1855; *Barcelona*, Francisco Coello i Pascual Madoz, 1862; *Plano de Barcelona con la parte de Ensanche que se está edificando en la actualidad*, 1864-1868; *Plano general de Barcelona, su Ensanche y pueblos contiguos*, 1877; *Plano general de Barcelona y de los pueblos que deben agregarse a la misma*, 1890; *Plano de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona. Secció edificacions, 1903; *Ciudad de Barcelona con sus llanos y alrededores*, Frederic Armenter, 1915-1920; *Barcelona. Plano formado con datos del Servicio del Plano de la Ciudad por el oficial geómetra Francisco Vall Verdaguer con la colaboración de los geómetras O. Llorens, J.M. Baly y F. Rosselló, bajo la dirección del Ingeniero Jefe de Agrupación de Servicio Técnicos D. Vicente Martorell*, 1943.

cada una d'aquelles zones podia constituir una de les mostres que ens proposàvem estudiar per obtenir, mitjançant la síntesi dels resultats obtinguts, un quadre general dels aspectes més significatius del creixement del teixit residencial de Barcelona.

A partir d'aquestes consideracions, vàrem establir la periodització i definir les zones que han acabat articulant el nostre estudi i que apuntem a continuació.

Una primera etapa correspon al període comprès entre els anys 1840 i 1880 aproximadament. En aquesta part del nostre treball ens ocupem d'alguns dels darrers processos d'atapeïment del casc antic de Barcelona mitjançant la construcció d'habitatges en espais encara balders o resultants d'enderrocs i desamortitzacions d'edificis religiosos. Les zones que vàrem escollir són les de l'entorn del carrer de Ponent, actualment de Joaquim Costa, i que anomenem zona de Ponent; la zona que s'urbanitza en enderrocar-se el Palau Reial Menor i que anomenem zona del Palau Reial Menor; i l'àrea que ocupava l'antic convent del Carme i el jardí botànic i que anomenem zona Dou-Fortuny, ja que són els noms dels dos carrers principals.

Una segona etapa de la nostra recerca se situa, en plena continuïtat amb l'anterior, sobre el període comprès entre 1870 i 1910, aproximadament, i estudia la formació del teixit residencial en els primers moments de l'ocupació de l'Eixample, a les àrees on es produeix el contacte de la trama Cerdà i el casc antic. Les zones estudiades en aquesta segona etapa són, per una banda, la que es forma a l'entorn del que serà el Mercat de Sant Antoni, i que per això anomenem zona de Sant Antoni. Per altra banda, la zona que creix a l'entorn de la ronda de Sant Pere, i per aquest motiu anomenem com a zona de Sant Pere.

Una tercera etapa comprèn el període 1915-1935 i correspon a l'ocupació de dues zones situades en els límits externs de l'Eixample, ja clarament allunyades del casc antic. Es tracta, per una banda, de la zona que s'urbanitza a l'entorn del que acabarà sent l'Hospital Clínic, i per això ens hi referim com a zona del Clínic. Per altra banda, també estudiem la zona que es configura al voltant de la Sagrada Família, i per això ens hi referim com a zona de la Sagrada Família.

Finalment, una quarta etapa s'emmarca entre els anys 1950 i 1970, aproximadament, i vol donar compte de la formació del teixit residencial que, després de la Guerra Civil, es produeix a les zones perifèriques de la ciutat. Aquesta darrera etapa del nostre treball de recerca, encara en curs de realització, es proposa l'examen d'algunes actuacions de caràcter unitari (polígons) i d'algunes zones on s'ha pogut constatar un fort creixement a partir de processos de promoció i construcció de petites dimensions i molt fraccionats, però molt massius i espontanis.

Cal dir, per últim, que el nostre treball no s'ha ocupat directament de l'arquitectura residencial realitzada a les àrees centrals de l'Eixample al llarg del període que abasta la nostra recerca. La raó de no ocupar-nos-en d'una manera específica és que, en estudiar les característiques dels teixits residencials de les zones compreses en el que acabem d'anomenar segona i tercera etapa del nostre treball i comparar la disposició dels edificis que els formaven amb la dels diferents tipus d'edificis situats a l'àrea central de l'Eixample, dels quals es té informació abundant gràcies als nombrosos catàlegs, monografies, etc. que s'han publicat, vam constatar que tenien característiques idèntiques o molt similars. Per això, vam considerar que les conclusions a què podríem arribar amb el nostre treball no haurien de ser substancialment diferents si ampliàvem el nostre camp d'observació per abastar àrees d'aquella part central l'Eixample i que no era imprescindible examinar, una vegada més, una part de l'Eixample suficientment coneguda.

Una primera comprovació, comprovació elemental, de la validesa de les indicacions obtingudes de l'anàlisi de la cartografia va consistir, en tots els casos, en examinar si la homogeneïtat que es podia presumir a partir d'aquella anàlisi venia corroborada pel seu aspecte actual. Per fer aquesta comprovació vàrem recórrer cada una de les zones detectades, a fi de veure els edificis construïts a l'època en què es va formar que encara quedaven i poder decidir, després d'aquest examen, si la zona en qüestió podia ser una d'aquelles "mostres" que ens havien de permetre seguir els processos de formació del teixit residencial de Barcelona. La nostra inspecció ocular ens va permetre també detectar quins dels edificis originals compartien uns trets comuns que, aparentment, els mostraven com a exemples típics del teixit residencial originari i quins, si n'hi havia algun, tenien un caràcter excepcional.

La detecció i posterior examen visual de les zones específiques de les quals ens havíem d'ocupar van guiar la nostra recerca documental en els diferents arxius que hem consultat: Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona, Arxiu Històric del COAC, Arxiu Històric de Barcelona, Arxiu de l'Institut Cartogràfic de Catalunya, Arxiu del districte de Ciutat Vella.

Per una banda, en aquests arxius hem buscat els documents referents als processos de planejament i urbanització que van donar com a resultat les zones que pretenïem estudiar. En el cas de les zones situades a l'Eixample no hi havia massa problemes en relació amb el planejament i el que prenia rellevància eren les qüestions referides a la parcel·lació i a les profunditats edificades considerades en el moment d'ocupar-les. A les zones de creixement detectades dins del casc antic, en canvi, va ser necessari accedir als arxius on es guardaven els expedients relatius a la tramitació dels diferents processos promoguts per la iniciativa privada per buidar, planejar, urbanitzar i edificar alguns dels espais residuals o obsolets situats dins de les muralles. Finalment, en el cas de les zones construïdes a la postguerra ha estat necessari estudiar el planejament que fixaven les determinacions urbanístiques de les zones que hem estudiat i l'Arxiu Municipal Contemporani de l'Ajuntament de Barcelona i els arxius propis de les diferents entitats públiques o privades que van actuar en els processos de promoció de d'habitatge massiu, ens han facilitat la documentació de la qual ens hem valgut.

Per altra banda, hem intentat examinar la documentació referida als edificis concrets. A l'Arxiu Municipal Contemporani de l'Ajuntament de Barcelona hem pogut accedir a molts dels expedients de sol·licitud de llicència municipal corresponents als edificis que es van construir a les zones i èpoques escollides, i els plànols i la documentació escrita que contenien aquests expedients ens ha permès conèixer les formes de promoció, les característiques dels edificis i la disposició dels seus habitatges. En el cas dels edificis construïts en els polígons d'habitatges de la postguerra, també han estat una font d'informació imprescindible els expedients d'edificació continguts en els arxius de les entitats púbiques i privades que van promocionar aquelles operacions.

A partir de les dades subministrades per la documentació que hem pogut examinar, hem estudiat els processos de formació de les zones que havíem escollit i per determinar i definir les característiques dels edificis construïts a cada una de les zones durant el període en què es van formar.

Estudi de la formació de les zones seleccionades

Com hem indicat abans, els estudis que hem fet sobre els processos que van portar a la formació, urbanització i consolidació de les diferents zones que abasta el nostre treball tenen un caràcter diferent segons si es tracta de les que resulten de l'ocupació dels darrers espais disponibles dins del casc antic de Barcelona, les que es refereixen a les zones de l'Eixample o les que es refereixen a les zones ocupades a la perifèria de l'Eixample després de la Guerra Civil. Per conèixer els processos de formació de les diferents zones de què ens hem ocupat, en alguns casos hem hagut de fer recerques en aspectes molt concrets de la història urbana de Barcelona i, en d'altres, ens hem basat en treballs ja realitzats en aquest camp. En tots els casos, hem intentat posar de manifest la centralitat o marginalitat de cada una de les zones, les relacions que establia amb les zones veïnes i amb els elements principals de l'estructura urbana i, en un altre àmbit, la configuració de la propietat del sòl preexistent, les formes d'actuació en el moment de la urbanització, les particularitats del traçat viari i de les infraestructures de serveis i les formes de parcel·lació. A més, ha estat necessari conèixer les condicions de vida que es van donar en aquelles zones, les característiques socials i econòmiques dels ciutadans que les van ocupar o, més ben dit, dels ciutadans als quals s'adreçaven, l'ús que es va fer dels habitatges construïts i els costums, convencions i prejudicis que van determinar, en part, l'organització d'aquests habitatges, la jerarquia de les seves dependències, els serveis de què estaven dotats. Per adquirir aquests coneixements ha estat necessari consultar treballs realitzats en aquest camp i la recerca en les fonts d'informació, de molt diversa mena, que fan referència a la vida barcelonina en els períodes de què s'ocupa el nostre treball: diaris, fonts literàries, costumaris, etc.

Si bé aquests estudis han volgut establir la interrelació existent entre les dinàmiques dels processos de formació de les zones i les particularitats dels teixits residencials que s'hi van construir, hem intentat fugir d'una visió determinista segons la qual les característiques d'aquells teixits residencials havien de ser una mena de resultat mecànic dels processos d'ocupació del sòl, ja que aviat vàrem comprovar que, tot i les innegables interdependències que hi ha, tant les formes d'urbanització i parcel·lació com la configuració dels edificis d'habitatges moltes vegades reflectien patrons autònoms, sovint originats en maneres de fer prèvies que s'acabaven transmetent a situacions noves i ben diferents de les que les van originar.

Anàlisi del teixit residencial de les zones seleccionades

L'anàlisi de les particularitats del teixit residencial de cada una de les zones de les quals ens hem ocupat s'ha basat en l'estudi de les característiques pròpiament arquitectòniques d'aquells edificis, construïts al llarg del període de la seva formació, dels quals hem pogut trobar prou documentació en els arxius als quals hem tingut accés. A partir dels plànols originals inclosos en els corresponents expedients de sol·licitud de llicència d'obres, hem dibuixat, a una mateixa escala (escala 1:200 o 1:500, segons el cas) i sobre la base proporcionada pel plànol parcel·lari de Barcelona editat per l'Ajuntament de Barcelona (consultable al BCNPIC: Punt d'Informació Cartogràfica de Barcelona), la planta més representativa de tots aquells edificis, a fi d'obtenir una imatge de conjunt de l'organització de les peces que componien el teixit residencial de la zona en qüestió. Val a dir, però, que la planta que acabem d'anomenar "més representativa" normalment ha estat la primera de les plantes dels edificis en la qual hi són presents els habitatges que s'aniran repetint sense variacions significatives a les successives plantes superiors. Normalment, aquesta planta és la del primer pis o, en els edificis amb una o més plantes ocupades per l'habitatge principal, la planta situada al cim de l'últim nivell d'aquell habitatge. La planta baixa i la planta (o plantes) del pis principal, tot i que no es dibuixen expressament, s'han tingut en compte a l'hora d'analitzar els edificis en aquells casos en què la seva organització global ve determinada, d'alguna manera, per la disposició de les plantes esmentades.[3] El resultat d'aquesta part gràfica del nostre treball ha estat un conjunt de plànols on quedaven expressades, d'una manera global, les característiques organitzatives, tipològiques i constructives dels edificis que formaven el teixit residencial de cada una de les zones. Era a partir d'aquests plànols que ens proposàvem apreciar la coherència o la manca de coherència dels teixits residencials resultants i valorar, mitjançant la comparació, les diferències i similituds dels teixits de les diverses zones seleccionades.

3 Tal com veurem més endavant, en el cas dels edificis en els quals la planta baixa i la principal volen repetir el model dels palaus urbans gòtics i barrocs.

A l'hora d'afrontar aquestes darreres anàlisis ens va semblar necessari definir uns instruments que ens permetessin sintetitzar i classificar les diverses configuracions que presentaven els edificis i establir les comparacions pertinents entre els teixits residencials. Un dels instruments que vàrem acabar triant va ser un instrument tipològic: la forma d'organització en planta dels edificis en el qual es manifesta la disposició i el nombre d'habitatges que integren la planta, la relació dels habitatges i de les seves dependències amb el nucli o nuclis d'accessos verticals i amb les façanes i els patis de ventilació, l'organització estructural de l'edifici i la disposició dels serveis. A aquesta organització bàsica de l'edifici manifestada en la planta la vàrem qualificar, amb més o menys propietat, de "tipus" i la vàrem utilitzar, com hem dit, d'instrument classificatori. Cal afegir, però, dues qüestions fonamentals.

En primer lloc, els tipus que hem detectat i utilitzat no són categories invariables que serveixen per analitzar totes les zones de què ens hem ocupat. Com veurem al llarg de la present publicació, per als edificis construïts als espais encara disponibles del casc antic i per a la majoria dels que es van construir a l'Eixample fins abans de 1935, ens podem moure dins d'una gamma de tipus similar i, de fet, bastant reduïda. A totes aquestes zones es construeix entre mitgeres a sobre d'una parcel·lació bàsicament semblant pel que fa a la configuració de les parcel·les i la profunditat edificada, i aquestes particularitats possibiliten que els edificis, tot i que contenen habitatges de dimensions i composició molt diverses, responguin a un conjunt reduït de tipus o esquemes organitzatius de les seves plantes. En el cas de molts dels edificis d'habitatges construïts a partir dels anys cinquanta del segle XX, a les zones de la perifèria de l'Eixample, els tipus seran ben diferents ja que, tal com hem posat de manifest en la nostra publicació sobre les Vivendes del Congrés, els habitatges que les componen i les formes d'agregació d'aquests habitatges responen, amb més o menys fidelitat, als models establerts per l'arquitectura de l'habitatge que va impulsar el moviment modern. Els tipus que hem establert, per tant, neixen de la nostra apreciació de les característiques dels edificis que formen el teixit residencial de determinades zones i només serveixen com a instrument per sistematitzar i ordenar aquesta apreciació i per establir les comparacions pertinents amb zones dotades de teixits residencials de característiques similars.

En segon lloc, aquests tipus –aquestes plantes– no ens donen tota la informació necessària dels edificis, ni constitueixen l'únic instrument per comprendre totalment les característiques tant dels edificis d'habitatge com del teixit residencial de les zones estudiades. Per una banda, una anàlisi més detallada sovint requereix l'aportació de les dades que proporcionen altres plantes de l'edifici (la planta baixa i les plantes principals, si n'hi ha) i, en tots els casos, les que ens donen les seccions i els alçats. Per altra banda, la valoració completa del teixit residencial de les zones requereix la consideració específica de tota una sèrie d'altres aspectes quantitatius i qualitatius que presenten els edificis d'habitatges.

Pel que fa als factors quantitatius, la superfície dels habitatges, el nombre i la destinació de les habitacions, el nombre de dependències amb ventilació directa a l'exterior, l'existència, nombre i disposició de dependències de servei (cuines, comunes, cambres de bany, etc.) òbviament han estat unes dades essencials per determinar la categoria econòmica i social dels habitatges i, en conseqüència, dels edificis i del teixit residencial de què formen part.[4]

Des del punt de vista qualitatiu, l'organització jeràrquica de les dependències dels habitatges, la finalitat de les dependències més representatives (sala, dormitori principal, menjador, sala d'estar) i la seva preeminència dins de l'organització general de la planta, i en relació amb les façanes, han estat rellevants per determinar la categoria econòmica i social a què ens hem referit abans, així com ho han estat la dimensió i el tractament dels elements d'us comú que organitzen la composició de les plantes dels edificis (vestíbuls, escales, patis, passadissos, etc.). Finalment, la qualitat material i les pretensions formals de les façanes principals, les preocupacions estilístiques i expressives que manifesten, acaben de contribuir en la definició de les particularitats del teixit residencial de cada un de les zones.

4 Evidentment, la valoració d'aquestes dades s'ha de fer sempre en funció dels estàndards propis de l'època en què es van construir els edificis.

Zona de Ponent
Palau Reial Menor
Zona dels carrers del doctor Dou i del pintor Fortuny

Com ja s'ha dit en la introducció, la publicació que presentem sintetitza els treballs corresponents a tres períodes de què s'ha ocupat la nostra recerca, és a dir, el període comprès entre els anys 1840 i 1880 (zones de Ponent, Palau Reial Menor i Dou-Fortuny, totes elles dins del nucli antic de Barcelona), el període comprès entre 1870 i 1910 (zones de Sant Antoni i Sant Pere, a la franja de contacte entre la Ciutat Vella i l'Eixample) i el període comprès entre 1915 i 1936 (zones del Clínic i de la Sagrada Família, a la perifèria de l'Eixample).

A partir dels treballs que hem realitzat, hem arribat a considerar que el gruix de la formació de teixit residencial que es produeix a Barcelona entre 1840 i 1936 – fenòmens de replè de la Ciutat Vella i ocupació de l'Eixample– presenta uns trets comuns que permeten contemplar conjuntament els tres períodes que acabem d'esmentar com a moments successius d'un procés en certa manera unitari i continu, ben diferenciat dels processos que configuren el creixement de la ciutat després de la Guerra Civil. Per això, hem cregut que era coherent fer una publicació específica referida a aquells tres períodes.

Començarem, en primer lloc, tractant de les zones que es creen entre 1840 i 1880 dins del recinte de la Ciutat Vella.

Zona de Ponent

La formació de la zona

Anomenem zona de Ponent la part del teixit urbà de Barcelona que delimitada, grosso modo, pels carrers de Valldonzella, Ferlandina, Montalegre i la Ronda de Sant Antoni, que també conté els carrers de Joaquim Costa, Sant Vicenç, del Lleó, el Tigre i la Paloma.

Hem escollit aquesta zona perquè es tracta d'un sector que s'urbanitza i s'ocupa en la seva quasi totalitat en un de temps molt curt –entre 1840 i finals de la dècada de 1860– i en la qual s'hi construeix, en aquest període, una quantitat molt considerable d'habitatges (aproximadament uns 944).

L'origen i els promotors de la urbanització d'aquest barri els coneixem a través del projecte de prolongació del carrer Bonsuccés fins a la muralla, encarregat pels propietaris dels terrenys i realitzat per l'enginyer militar Josep Massanés l'any 1840.[5]

---

5 *Proyecto para la prolongación de la calle del Buensuceso y abertura de las nuevas calles y plazas que en el mismo se manifiesta*. Josep Massanés, 1840. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

Fins aleshores, la zona compresa entre els carrers Valldonzella, Ferlandina, Montalegre i la muralla era una àrea amb molt poques edificacions tal com es pot apreciar als plànols publicats al 1840 i 1842 (figures 1.1 i 1.2).[6] En aquests plànols, bona part del sòl són horts, hi ha una gran edificació a la banda del carrer Montalegre, que és la Casa de la Caritat, i també, fent façana als carrers Valldonzella i Ferlandina, unes edificacions allargades amb àrees de sòl lliure al seu darrere que, segons hem pogut saber a través del treball de Manel Guàrdia i Bassols i d'Albert Garcia Espuche,[7] corresponen a indústries de filatures manuals i de teixit de cotó pur i als prats de blanqueig d'aquestes indústries. Podem suposar, per tant, que els terrenys objecte del nostre estudi, abans d'urbanitzar-se eren horts i solars vinculats a les esmentades indústries tèxtils.[8]

La sol·licitud de prolongació del carrer la fa, en una primera instància, Rafel Sabadell l'any 1838. A aquesta sol·licitud se li afegeixen, l'any 1840, Onofre Cardona en un primer moment (28 de maig de 1840) i, poc després (2 de juny de 1840), Vicente Genobart i Erasme Janer de Gònima. Aquests dos últims, juntament amb Rafel Sabadell, són els veritables dinamitzadors de tota l'operació.[9]

---

6 Fernando Patxot, *Manual del Viajero en Barcelona,* 1840; Josep Mas i Vila, *Plano geométrico de a Ciudad de Barcelona*, 1842. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

7 Figura 84: "Localització de les indústries cotoneres 1841", a García, Albert; Guàrdia, Manuel (1986). *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*. Barcelona: Edicions de la Magrana-Institut Municipal d'Història..

8 L'estudi citat a la nota anterior també ens permet afirmar que no es tracta de terrenys conventuals desamortitzats, ja que no figuren en la relació que es fa dels terrenys religiosos desamortitzats el 1836. Sí que es va desamortitzar el monestir de Valldonzella, però la seva ubicació és per sobre del carrer de Valldonzella, cap a la muralla. Figura 78: "Edificis religiosos desamortitzats el 1836".

9 L'origen de la urbanització de la zona parteix de la iniciativa privada, en aquest sentit és un exemple del procés que explica Àngels Solà a "Aspectos del crecimiento urbano de Barcelona en 1830-1860", a *Urbanismo e historia urbana en el mundo hispano: segundo simposio*. Universidad Complutense, Madrid, 1982, p. 1029-1053.

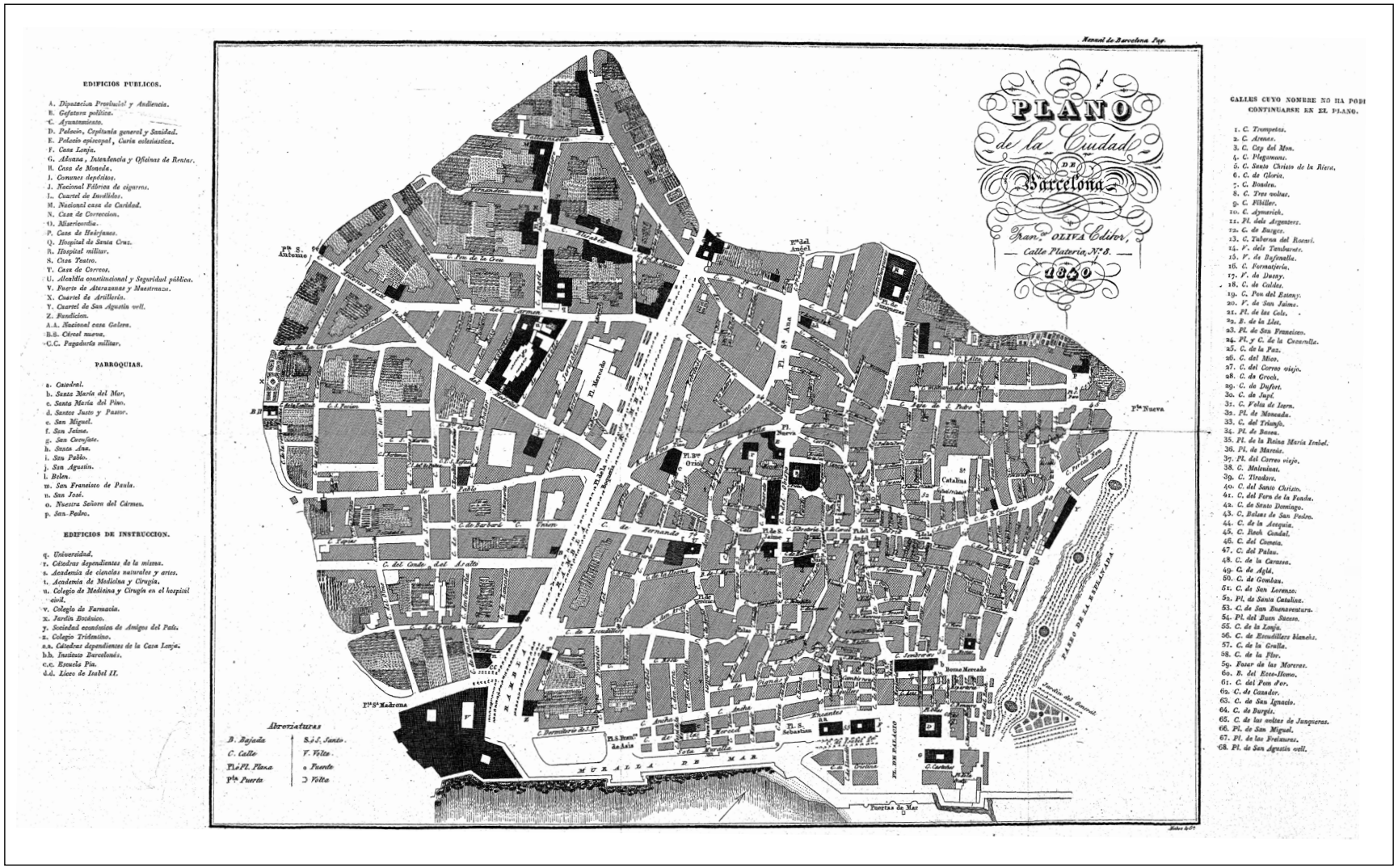
PLANO
de la Ciudad
DE
Barcelona
Fran.co OLIVA Editor,
Calle Platería, N.º 8.
1840
EDIFICIOS PUBLICOS.
A. Diputacion Provincial y Audiencia.
B. Gefatura política.
C. Ayuntamiento.
D. Palacio, Capitanía general y Sanidad.
E. Palacio episcopal, Curia eclesiastica.
F. Casa Lonja.
G. Aduana, Intendencia y Oficinas de Rentas.
H. Casa de Moneda.
I. Comunes depósitos.
J. Nacional Fábrica de cigarros.
L. Cuartel de Invalidos.
M. Nacional casa de Caridad.
N. Casa de Correccion.
O. Misericordia.
P. Casa de Huerfanos.
Q. Hospital de Santa Cruz.
R. Hospital militar.
S. Gran Teatro.
T. Casa de Correos.
U. Alcaldía constitucional y Seguridad pública.
V. Fuerte de Atarazanas y Maestranza.
X. Cuartel de Artillería.
Y. Cuartel de San Agustin vell.
Z. Fundicion.
A.A. Nacional casa Galera.
B.B. Cárcel nueva.
C.C. Pagaduría militar.
PARROQUIAS.
a. Catedral.
b. Santa María del Mar.
c. Santa María del Pino.
d. Santos Justo y Pastor.
e. San Miguel.
f. San Jaime.
g. San Cucufate.
h. Santa Ana.
i. San Pablo.
j. San Agustin.
l. Belen.
m. San Francisco de Paula.
n. San José.
o. Nuestra Señora del Cármen.
p. San Pedro.
EDIFICIOS DE INSTRUCCION.
q. Universidad.
r. Cátedras dependientes de la misma.
s. Academia de ciencias naturales y artes.
t. Academia de Medicina y Cirugía.
u. Colegio de Medicina y Cirugía en el hospital civil.
v. Colegio de Farmacia.
x. Jardin Botánico.
y. Sociedad económica de Amigos del País.
z. Colegio Tridentino.
a.a. Cátedras dependientes de la Casa Lonja.
b.b. Instituto Barcelonés.
c.c. Escuela Pia.
d.d. Liceo de Isabel II.
CALLES CUYO NOMBRE NO HA PODI CONTINUARSE EN EL PLANO.
1. C. Trompetas.
2. C. Armas.
3. C. Cay del Mon.
4. C. Plegamans.
5. C. Santo Christo de la Rierá.
6. C. de Gloria.
7. C. Boulen.
8. C. Tres voltas.
9. C. Fibiller.
10. C. Aymerich.
11. Pl. dels Argenters.
12. C. de Burgos.
13. C. Taberna del Rosari.
14. V. dels Tambarets.
15. V. de Bufanalle.
16. C. Formatjeria.
17. V. de Dusay.
18. C. de Calders.
19. C. Pou del Esteny.
20. V. de San Jaime.
21. Pl. de las Cols.
22. B. de la Lliet.
23. Pl. de Sta Francisco.
24. Pl. y C. de la Creuseta.
25. C. de la Paz.
26. C. del Mico.
27. C. del Correo viejo.
28. C. de Grech.
29. C. de Dofort.
30. C. de Jupi.
31. C. Volta de Isern.
32. Pl. de Moneada.
33. C. del Triunfo.
34. Pl. de Berga.
35. Pl. de la Reina María Isabel.
36. Pl. de Marcús.
37. Pl. del Correo viejo.
38. C. Malcolinat.
39. C. Traudors.
40. C. del Santo Christo.
41. C. del Foro de la Puada.
42. C. de Santo Domingo.
43. C. Bolans de San Pedro.
44. C. de la Acequia.
45. C. Ancb Condal.
46. C. del Conuto.
47. C. del Palau.
48. C. de la Carassa.
49. C. de Agld.
50. C. de Gombau.
51. C. de San Lorenzo.
52. Pl. de Santa Catalina.
53. C. de San Buenaventura.
54. Pl. del Buen Suceso.
55. C. de la Lonja.
56. C. de Escudillers blanchs.
57. C. de la Grulla.
58. C. de la Flor.
59. Fosar de las Moreras.
60. B. del Rose-Homo.
61. C. del Pom d'or.
62. C. de Cazador.
63. C. de San Ignacio.
64. C. de Burgos.
65. C. de las voltas de Junqueras.
66. Pl. de San Miguel.
67. Pl. de las Freixuras.
68. Pl. de San Agustin vell.
Abreviaturas
B. Bajada
C. Calle
Pl.a Pl. Plaza
Pt.a Puerta
S.t S. Santo.
V. Volta.
o Fuente
Volta
Pt.a Nueva
Pt.a S. Antonio
Pt.a S.t Madrona
Pt.a del Angel
Pt.a de Mar
Pt.a de Tierra
Pl. Mercado
Pl. Berga
Pl. Orient.
Pl. S. Sebastian
Pl. Nueva
Pl. del Palacio
Pl. de la Barceloneta
Pl. de la Rambla
Pl. de Sta Catalina
Pl. de Sta Ana
Pl. de Sta Monica
Pl. de Sta Maria
Pl. de Sta Agueda
Pl. de Sta Clara
Pl. de Sta Lucia
Pl. de Sta Teresa
Pl. de Sta Isabel
Pl. de Sta Rosa
Pl. de Sta Cruz
Pl. de Sta Barbara
Pl. de Sta Eulalia
Pl. de Sta Marta
Pl. de Sta Magdalena
Pl. de Sta Margarita

Figura 1.2.
Josep Mas i Vila; *Plano geométrico de la ciudad de Barcelona levantado por el Arquitecto Mayor de la misma D. José Mas y Vila quien lo dedica a su Excmo. Ayuntamiento Constitucional*, 1842. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

El projecte d'urbanització que es presenta a l'Ajuntament consta d'un plànol (figura 2), on s'indiquen les propietats i la proposta d'obertures de carrers, i d'una memòria explicativa de les intencions del projecte. Tots dos documents són fonamentals per traçar les vicissituds de tota l'operació urbanística.

En el plànol s'especifiquen detalladament cada una de les propietats i l'abast de l'operació, que és inicialment molt més ambiciosa de com s'acaba fent.[10] Es proposa l'enderroc de la nau central de l'església dels Àngels per tal de poder prolongar el carrer del Bonsuccés i crear, d'aquesta manera, una trama regular de carrers vinculats al centre de la ciutat. En la memòria del projecte, i en les diferents instàncies a l'Ajuntament que es fan entre 1838 i 1840 fins a aconseguir el permís, s'emfasitzen tots aquells aspectes que poden comportar una millora per a la ciutat, tant des del punt de vista d'estructura urbana com de problemàtica social.[11]

A la memòria del projecte es diu:

> "[...] Se considera de toda necesidad la habilitación formal de este nuevo barrio a fin de que desaparezcan del todo las inmundas e intransitables calles del Peu de la Creu y del hort den Ferlandina y pueda suplirse por estas nuevas el tránsito ahora preciso por la dels Angels y del Hospici que no dejan de ser un perjuicio insoportable a tantas

10 Propietats vinculades a edificis fabrils i a altres construccions.

11 En la instància presentada el 28 de març de 1840 per reclamar una resposta de l'Ajuntament al projecte iniciat dos anys abans, s'insisteix en termes més polítics i socials:
"[...] Hasta el presente ningún resultado se ha experimentado de la indicada exposición. Y considerando ser otra de las atribuciones de V.E. la deliberación en asuntos de semejante naturaleza, persuadido que la ilustración de V.E. sabrá penetrarse de los incalculables beneficios así particulares como públicos que van a reportarse con tan vasto proyecto, no menos que un admirable embellecimiento en aquellos barrios, desgraciadamente en el día casi inhabitados, no ha podido menos que decidirse en presentar como lo verifica el plano y la explicación del mismo para la insinuada prolongación.
La ocupación de los brazos de los indigentes en todos tiempos es meritoria, útil y ventajosa y mayormente en la época del día tan dolorosa por razón de las circunstancias que afligen al Principado [...]."

familias que de día y de noche tienen que lanzarse al fango para ir a ganar su sustento. Con otra habilitación se verificará la apertura de las nuevas calles de este proyecto, las que podrán empedrarse de cuenta de los propietarios que en ellas construyan, como se está verificando en la de María Cristina."

A la sol·licitud, del mateix any 1838, presentada a l'Ajuntament es reforcen els arguments urbans i socials:

"[...] la prolongación de la calle del Buensuceso, por los beneficios que va a reportar así particulares como públicos: particulares por la mucha más estima que tendrán aquellos barrios y por consiguiente mucho más valor del que por el presente tienen, y públicos porque a más del embellecimiento que con el tránsito se dará a aquella parte de la Ciudad ahora inhabitada, se proporciona trabajo a una infinidad de menesterosos que buscan el sustento mendigando por las calles de esta industriosa capital [...]".

Per altra banda, s'exposa que l'operació urbanística suposa per a la ciutat poder disposar d'un espai urbanitzable equivalent a 500 solars de 30 pams d'ample i 100 de fons. Pensem que aquestes mides són en aquest moment les estàndards, tot i que no s'apliquen en tots els solars.

"[...] Para hacerse cargo del aumento de población que resultará de la indicada habilitación en los términos que se propone basta saber que el millón y medio de palmos de terreno que ofrece para edificar equivale a quinientos solares de casa de 30 palmos de frente por 100 de fondo [...]".

Pel que fa a l'ús del sòl, la memòria preveu que part del sòl ocupat estarà destinat a activitats no residencials:

"[...] Las nuevas Manzanas propuestas en este proyecto son de la capacidad y extensión que corresponden a la localidad respectiva de este nuevo barrio a fin de que, aun cuando se edifique en todos sus frentes sobre solares regulares de 30 palmos de frente por 100 o más de fondo quede a la espalda espacio suficiente para poder establecerse vapores, fábricas y obradores de toda clase, lavaderos y aún pequeños jardines y diferentes exquisitos adornos de cuyos desahogos y requisitos carecen en perjuicio de la salud pública las más de las Manzanas nuevamente levantadas en esta capital por la ambición del aprovechamiento de terreno."

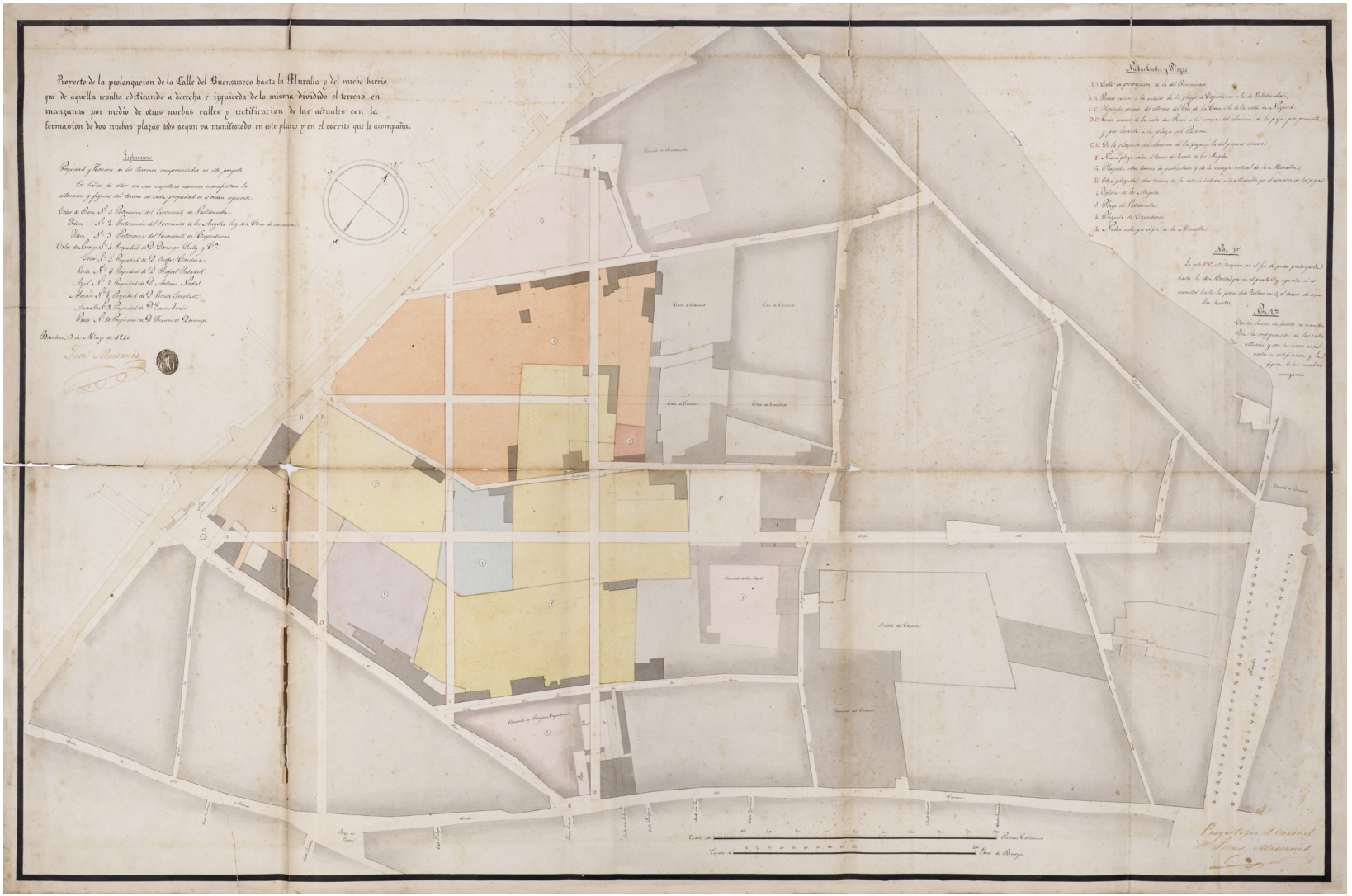

Figura 2

Josep Massanés, plànol del *Proyecto de la prolongación de la calle del Buensuceso hasta la muralla y del nuevo barrio que de aquella resulta* [...], 1840. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

Aquest projecte és vist de bon grat per l'Ajuntament tot i que triga quasi bé dos anys a concedir el permís, el qual no arriba fins al desembre de 1840. Però és un permís limitat a l'obertura dels carrers. L'Ajuntament dóna per acordat que els propietaris dels terrenys puguin obrir carrers en els seus terrenys al marge de l'enderroc de l'església dels Àngels, i, a partir d'aquest moment, es desvincula la prolongació del carrer del Bonsuccés de la urbanització de la zona. Això suposa un primer allunyament, i fonamental, del que es preveia al projecte inicial.

Pel que fa a l'enderroc de part de l'església dels Àngels, el 8 de desembre de 1840 l'Ajuntament insta els propietaris que sol·licitin el corresponent permís a la Regència Provisional del Reino (es fa a través de la Diputació Provincial de Barcelona). L'any 1842, la Junta Superior de Venta de Bienes Nacionales concedeix el permís per enderrocar l'església en un termini de sis mesos. A començaments de 1843, l'Ajuntament exposa que no pot assumir el cost de l'enderroc de l'església i demana ajut a la Intendencia de la Provincia. La documentació conclou en el moment en què ambdues institucions nomenen dos arquitectes per a la valoració econòmica de l'enderroc. Són Josep Vallès, per part de la Intendència de la Provincia, i Josep Mas i Vila, per part de l'Ajuntament. Però a partir d'aquí ja no es va més enllà en la tramitació del projecte.

De resultes de tot el procés documentat podem afirmar que el projecte de Josep Massanés s'aplica de manera limitada. No es porta a terme en un element que és fonamental per integrar la zona amb el centre de la ciutat, la prolongació del carrer Bonsuccés i, a més a més, aquesta obertura es desvincula de la urbanització dels carrers que queden darrere de la casa de la Caritat, que permet implícitament que els propietaris puguin modificar el nombre i la situació dels carrers que s'han d'obrir. Tot això suposa canvis substancials envers el projecte: a part de desaparèixer la connexió amb la Rambla que assegurava el carrer del Bonsuccés, s'obre un carrer transversal no previst en el projecte –l'actual carrer del Tigre–[12] i es desplaça el que serà el carrer del Lleó cap a la inflexió del carrer de Ferlandina, la qual cosa permet obrir un altre carrer que s'anomenarà carrer de Sant Vicenç (figures 3.1 i 3.2).

12 És possible que la situació d'aquest carrer vingui donada per la distància entre el carrer del Lleó i el carrer de Sant Vicenç. A resultes d'aquesta relació es conforma una illa totalment regular i que, com veurem, es voldrà ocupar amb un conjunt residencial.

Figura 3.1
Traçat viari de la proposta de Josep Massanés. Superposició de la proposta de Josep Massanés sobre el plànol parcel·lari de l'Ajuntament de Barcelona.

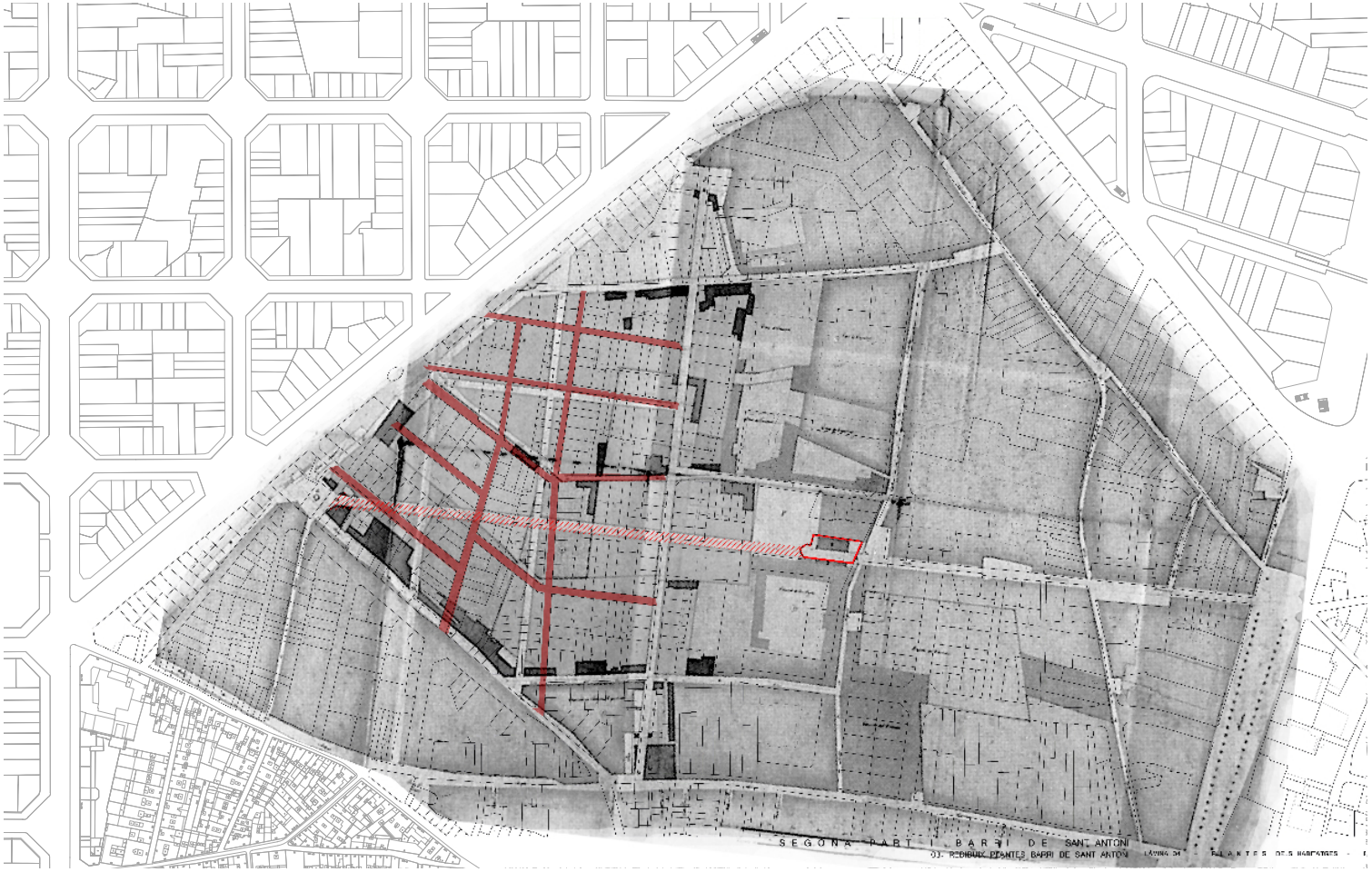

Figura 3.2
Traçat viari definitiu de la zona de Ponent. Superposició del traçat definitiu sobre el plànol 3.1.

En obrir-se dos carrers més dels que s'havien previst al projecte original, es redueixen significativament les dimensions de les illes, de tal manera que les que s'acabaran construint quedaran completament ocupades pels edificis d'habitatges i desapareixerà la possibilitat que hi hagi patis d'illa (figura 3.3 i 3.4).[13] Entre els edificis d'habitatges situats a banda i banda de les illes, només hi podran caber les preceptives androne s –o espais lliures de dimensions similars–, per això, les estances de les crugies posteriors dels edificis estaran condemnades a ser fosques i mal ventilades. De la mateixa manera, al barri que s'acabarà fent no hi podran haver uns usos diferenciats del sòl que permetin la localització de les activitats industrials i de serveis ni els petits jardins que Josep Massanés preveia en el seu projecte. En desaparèixer els patis d'illa, desapareix la possibilitat d'ocupar-los amb construccions destinades a allotjar aquells usos i, per tant, les activitats no residencials només podran tenir cabuda a les plantes baixes dels edificis d'habitatges.

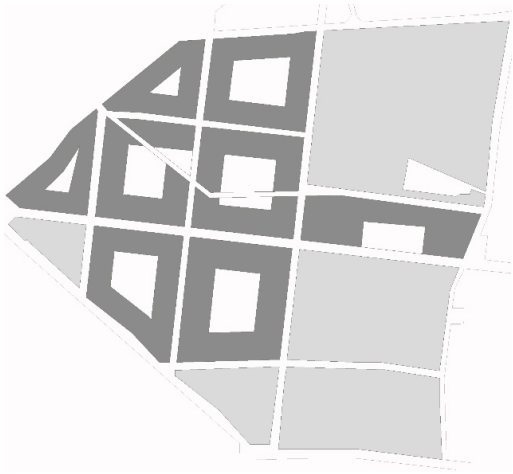

Figura 3.3
Estructura viària i ocupació del sòl a la zona de Ponent d'acord amb la proposta de Josep Massanés.

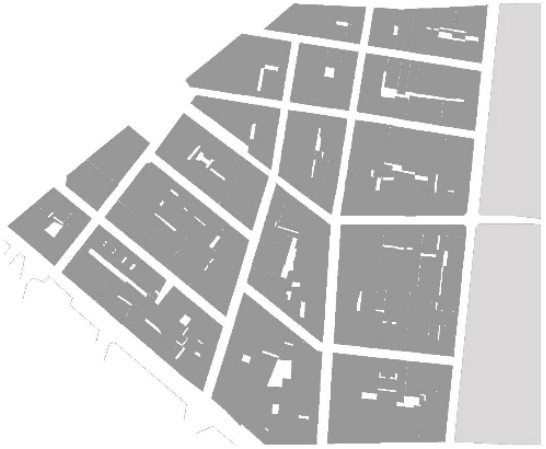

Figura 3.4
Ocupació del sòl que acaba assolint la zona de Ponent.

13 L'illa definida pels carrers del Lleó, del Tigre, de la Paloma i de Sant Vicenç podria ser l'únic vestigi del que preveia el projecte de Massanés. Es tracta d'una illa aproximadament quadrada que es vol edificar a partir d'un projecte unitari que comprendria una planta baixa destinada a tallers o botigues i dotze habitatges per planta a les plantes superiors, amb un pati d'illa al qual s'obririen tots els habitatges (figura 38). L'amplada d'aquesta illa és d'uns 38,8 m, que es correspon de manera quasi exacta amb els 200 pams barcelonins (19,43 cm), és a dir, a dues vegades la profunditat de parcel·la que s'indica al projecte de Massanés i, per tant, a l'amplada que li correspondria a una illa de dues parcel·les d'amplada. Només la meitat d'aquesta illa s'edifica totalment (correspon als números 11, 13, 15 i 17 del carrer del Lleó, al número 20 del carrer de la Paloma i al 25 del carrer del Tigre); de l'altra meitat només s'edifica la planta baixa.

En definitiva, a la zona de Ponent ens trobem davant d'una operació d'urbanització que, si bé inicialment era ambiciosa i s'emmarcava dins d'una concepció més àmplia de la ciutat, al final es limita a buscar l'aprofitament intensiu d'una de les escasses àrees de sòl lliure que queden dins de muralles a còpia d'augmentar el nombre de parcel·les disponibles gràcies a l'increment del nombre de carrers previst al projecte inicial. De fet, l'operació acaba sent un mer negoci immobiliari, que permet als grans propietaris que promouen l'actuació vendre el major nombre de solars possible a un seguit de petits inversors i promotors procedents, majoritàriament, de les classes mitges i menestrals (tal com a apunta Àngels Solà en parlar d'operacions semblants al Raval).[14]

L'ocupació de la zona de Ponent es fa en dos moments. En primer lloc, des de començament de la dècada de 1840 s'obre el carrer del Lleó i els de Valldonzella, del Tigre, de la Paloma i de Sant Vicenç, i s'hi basteixen els primers edificis d'habitatges. En segon lloc, a partir de la dècada de 1850 i 1860, s'anirà obrint i edificant de manera gradual i discontínua el carrer de Ponent (actualment de Joaquim Costa) i només quan s'acaba aquesta segona fase queda completada la urbanització de la zona. Com que no s'arriba a obrir el carrer del Bonsuccés fins que no s'acaba la segona fase de la urbanització, el barri s'articula entorn del carrer del Lleó i només queda connectat amb la zona central del Raval. En conseqüència, tot el conjunt resulta perifèric respecte al centre de la ciutat i molt aïllat, i més quan a la part de ponent la ciutat encara està tancada per la muralla.

Als terrenys que s'urbanitzen a la primera fase de l'operació de la zona de Ponent, els solars que s'hi creen són petits, de 6 a 9 m d'amplada i amb una profunditat que oscil·la entre 15 i 25 m (en funció de l'amplada de l'illa). És a dir, es tracta d'una parcel·lació que manté el dimensionament estàndard de les parcel·les de dimensions reduïdes que, a la ciutat preindustrial, anaven destinades a la construcció del que se n'ha dit "cases artesanes"' i "cases d'escaleta". També a l'actuació de la zona de Ponent aquest dimensionament de les parcel·les en principi devia semblar que era l'adequat per satisfer les demandes d'inversors modestos. En aquest aspecte, és significatiu que als expedients

14 Solà, A. *Op. cit*.

de sol·licitud de llicència d'obres apareguin molts propietaris que són menestrals, paletes i artesans.[15]

El procés d'edificació és produeix de manera quasi immediata a l'obertura dels carrers. Entre 1846 i 1847 s'aixequen bona part dels edificis d'habitatges del carrer del Lleó.[16] Al mateix temps, s'edifiquen els solars més propers dels carrers dels Tigre i de la Paloma, sense arribar al que serà després el carrer de Ponent (l'actual Joaquim Costa), aleshores encara per obrir, així com també és construeix

Figura 4
Finestra del cancell d'un dels edificis construïts a la zona de Ponent en els primers anys d'ocupar-la.

15 Dels expedients hem pogut extreure que el propietari del carrer del Tigre número 6 (1847) és Domingo Jovell, esmentat com a *maestro albañil*. Aquest també és el propietari dels edificis del carrer del Lleó números 18 i 20 (1846). També apareix com a propietari de l'edifici del carrer de Valldonzella número 39. El propietari de la casa del carrer del Tigre número 8 és Antoni Cruspinera, i se l'esmenta com a *albañil*. El del carrer del Tigre número 2 (1854) és Jaume Campañà, presentat com a *maestro carpintero*. El propietari del carrer del Tigre números 4 o 10 (no podem precisar el número ja que no queda prou clar en l'expedient), de l'any 1847, és José Molins, *fabricante de jabón*. L'any 1847 hi ha una sol·licitud de permís d'Esteve Fiol, *maestro carpintero*. El propietari del carrer del Lleó número 7 (1846-1847) és Gabriel Pagés, *capitán de barco* i el de Valldonzella número 35 (1850) és Agustín Masana, *confitero*.

16 L'any 1846, carrer del Lleó números 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 18, 20, 8, 10, 12 i 14. L'any 1847, núm. 19 i 21. Els números 1B i 1C, tocant a Ferlandina, on probablement hi havia petites indústries preexistents, no es construeix fins a 1857 i 1853, respectivament.

cap al carrer Sant Vicenç.[17] Aquesta situació queda perfectament reflectida en el quarteró corresponent a aquesta part de la ciutat realitzat per Miquel Garriga i Roca l'any 1858.[18] A través d'aquest document, podem veure com ja s'han ocupat pràcticament tots els solars dels carrers del Tigre (sense arribar al carrer de Ponent), del Lleó, entre Guifré i Valldonzella, i una part del carrer de la Paloma, tot i que en aquest carrer encara hi queden molt solars sense edificar (figura 5.1).

Pel que fa al procés d'urbanització de la segona fase de la zona de Ponent, el primer tram del carrer de Ponent que s'obre és el comprès entre el carrer del Peu de la Creu i de Ferlandina. Podem datar l'obertura d'aquest tram cap al 1850. De fet, tan als quarterons corresponents (figures 5.2 i 5.3) com al plànol de 1855 de Manuel Sauri i Josep Matas(figura 6) s'hi reflecteix l'obertura d'aquest tram.[19] A inicis de la dècada de 1860 s'obre un nou tram entre els carrers de la Paloma i de Valldonzella. És a dir, el carrer queda interromput entre els carrers de Ferlandina i de la Paloma i entre els del Peu de la Creu i del Carme. Aquesta situació es pot copsar en el plànol de Francisco Coello i Pascual Madoz de 1862 (figura 7).[20] A plànol "Planta geométrica de una zona de la parte norte de la ciudad levantada al efecto de que se conozca la conveniencia de prolongar la calle Poniente hasta empalmar por el sud con la del Carmen" de 1860 podem veure la proposta d'obertura entre el carrer del Carme i el convent de Valldoncella (figura 8).

17 El carrer del Tigre, a partir de les sol·licituds podem constatar que es comença a edificar des del carrer del Lleó cap a una banda i altra, però sense arribar al carrer de Ponent. L'any 1846 s'edifiquen les cases del Tigre número 25 i número 25bis; l'any 1847, les del Tigre números 6, 8, 9, 16 respectivament; i l'any 1848, les del Tigre números 11 i 15. La construcció al carrer de la Paloma és més lenta; sabem que l'any 1847 s'edifiquen les cases dels números 13 b, 15 i 16.

18 Miquel Garriga i Roca, Ramon Alabern; *Plano de Barcelona*, 1858. Plànol topogràfic de l'interior de la ciutat de Barcelona dividit en 118 quarterons, conegut popularment com a quarterons d'en Garriga. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

19 Manuel Sauri i Josep Matas, *Plano de la ciudad de Barcelona*, 1855. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

20 Francisco Coello i Pascual Madoz, *Barcelona,* 1862. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

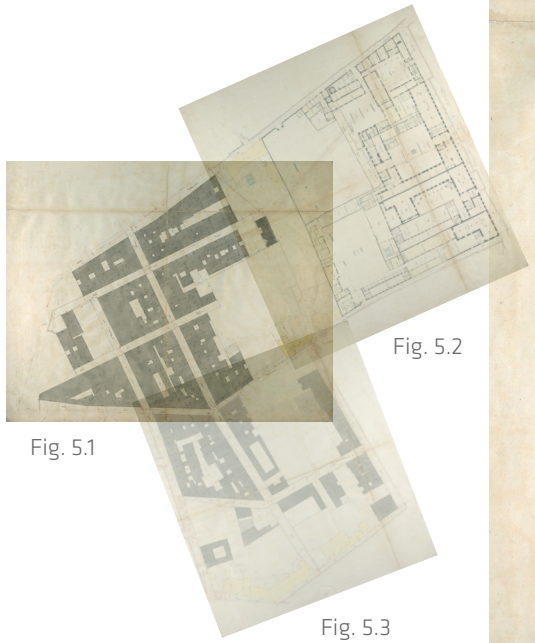

Fig. 5.1

Fig. 5.2

Fig. 5.3

Figura 5.1
Miquel Garriga i Roca, Ramon Alabern; *Plano de Barcelona*, 1858. Plànol topogràfic de l'interior de la ciutat de Barcelona dividit en 118 quarterons, conegut popularment com a quarterons d'en Garriga. Quarteró número 72. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

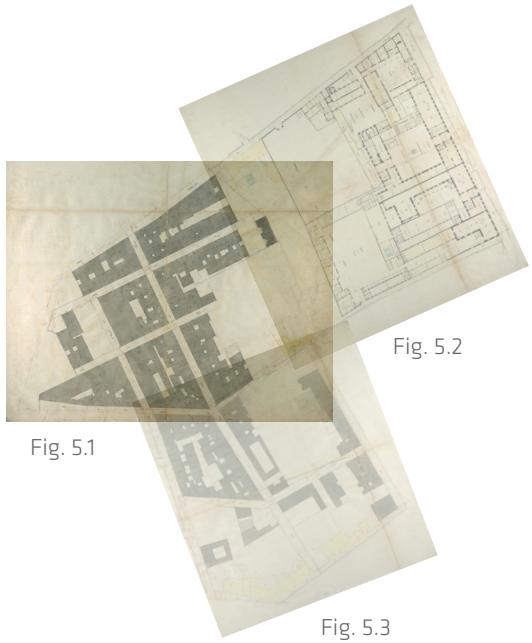

Fig. 5.1

Fig. 5.2

Fig. 5.3

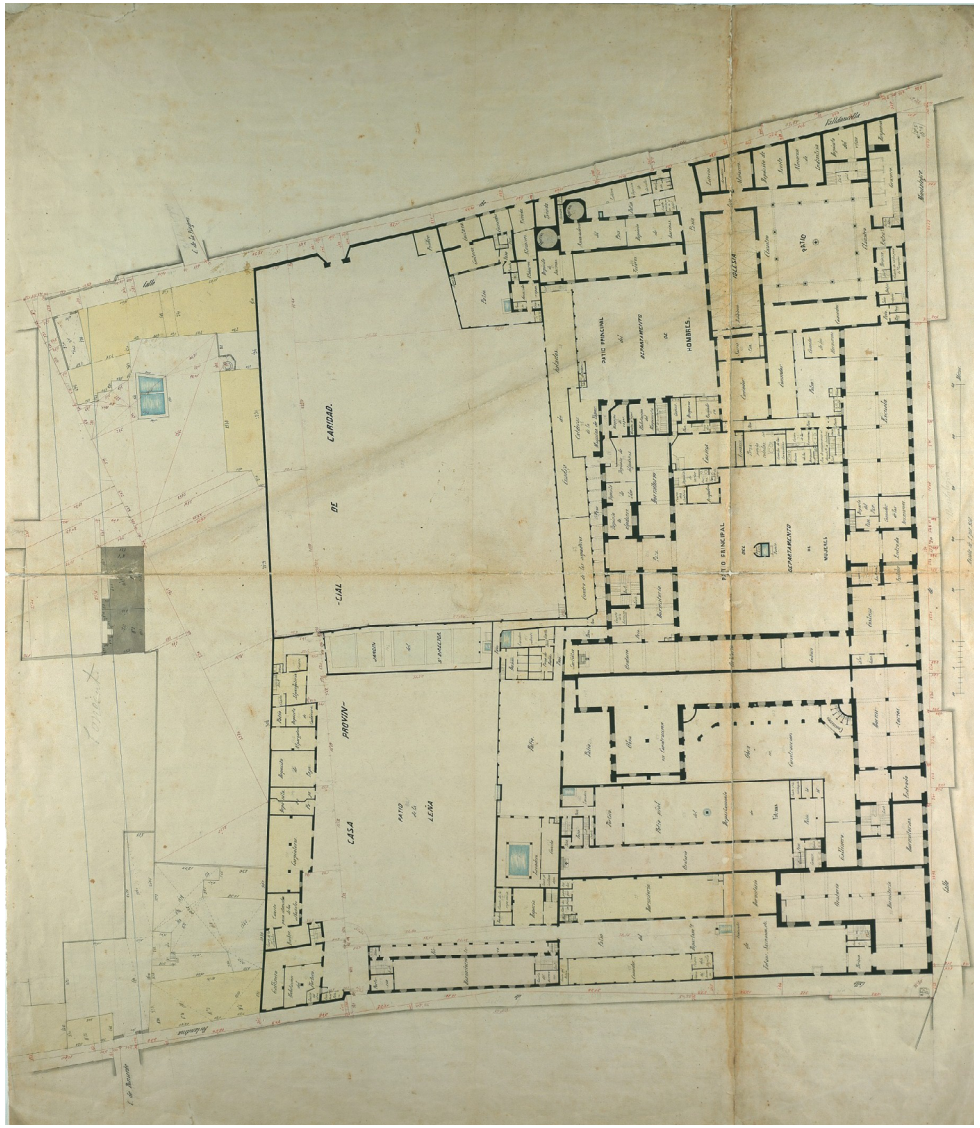

Figura 5.2
Miquel Garriga i Roca, Ramon Alabern; *Plano de Barcelona*, 1858. Quarteró número 77. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

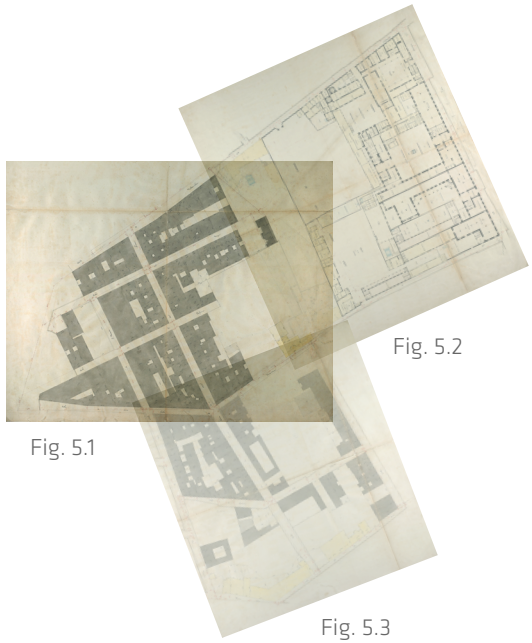

Fig. 5.1

Fig. 5.2

Fig. 5.3

Figura 5.3
Miquel Garriga i Roca, Ramon Alabern; *Plano de Barcelona*, 1858. Quarteró número 73. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

Veure plànol sencer, ampliat.

Figura 6
Manuel Saurí, Josep Matas; *Plano de la Ciudad de Barcelona*, 1855. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

Veure plànol sencer, ampliat.

Figura 7
Francisco Coello, Pascual Madoz; *Barcelona*, 1862. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

Figura 8

Carlos Gauran; *Planta geométrica de una zona de la parte norte de la ciudad levantada al efecto de que se conozca la conveniencia de prolongar la calle de Poniente hasta empalmar por el sud con la del Carmen*, 1860. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

Finalment, al *Plano de Barcelona con parte del Ensanche que se está edificando en la actualidad*, de 1864-68 (figura 9), ja apareix el carrer complet entre el carrer del Carme i la Ronda de Sant Antoni.[21]

Des que s'obre, el carrer de Ponent es converteix en l'eix principal de la zona. De fet, ja era un carrer fonamental en el plantejament de J. Massanés. En aquest projecte, l'articulació de tot el nou barri es fa a l'entorn de les directrius que constitueixen la prolongació del carrer del Bonsuccés (anomenat Via A en el projecte) i el carrer de Ponent, avui Joaquim Costa (anomenat Via B). Per això, ateses les dificultats d'obrir la Via A, el carrer de Ponent tindrà un paper crucial en l'ordenació de tota la zona.

En aquesta segona fase de l'ocupació de la zona de Ponent, la parcel·lació és sensiblement més gran, pel que fa a amplada de façana, de la que trobàvem a la fase anterior. La majoria dels solars tenen entre 9 m i 12,5 m de façana, i aquest canvi, com veurem, té repercussions significatives en el plantejament dels edificis d'habitatges.

L'obertura del carrer de Ponent propicia l'edificació quasi immediata dels solars disponibles. Hem pogut localitzar nombroses sol·licituds de permís d'edificació en els primers anys de la dècada de 1860: al tram de carrer entre Ferlandina i Valldonzella, banda de la Rambla, hi ha 12 sol·licituds entre 1861 i 1864 (7 són de 1861, 2 de 1862, 1 de 1863 i 2 de 1864); a la vorera contrària n'hi ha set entre el 1862 i 1867. Coincidint amb la finalització del carrer de Ponent, també s'acaben d'edificar els solars que encara quedaven lliures al carrer de la Paloma.

Per entendre la importància de les actuacions que es realitzen a la zona de Ponent en el període escollit, hem de tenir en compte que som davant d'un barri dens que emergeix, ja des del seu origen, com una operació d'habitatge massiu adreçada a les classes populars, d'aquí la densificació del sòl i la reduïda superfície dels habitatges. Entre ambdues fases de 1843 a 1867 es construeixen 944 habitatges (figura 10). És una operació sense precedents en la Barcelona dins de muralles, que mostra la necessitat que es tenia d'habitatge just en el moment en què primer es reclama i després s'inicia el procés d'enderrocar les muralles i de construir l'eixample de la ciutat.

21 *Plano de Barcelona con la parte de Ensanche que se está edificando en la actualidad*, 1864-1868. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

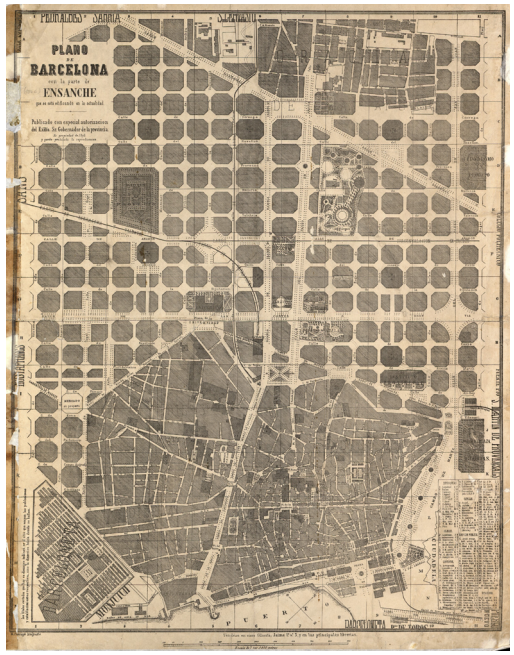

Veure plànol sencer, ampliat.

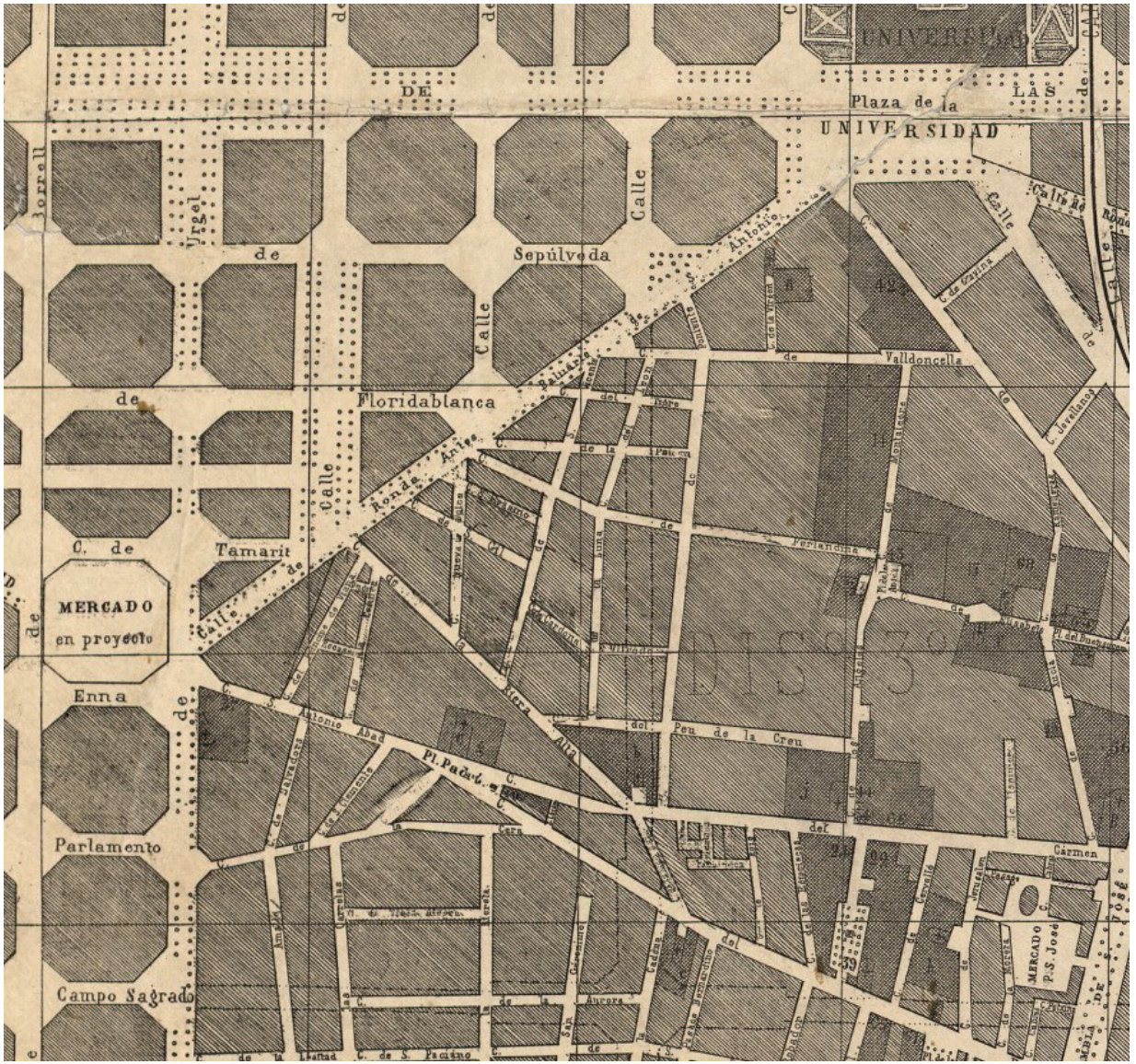

Figura 9
Plano de Barcelona con la parte del Ensanche que se está edificando en la actualidad, 1864-1868. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

Figura 10
Zona de Ponent: parcel·lació, ocupació i nombre d'habitatges construïts.

Anàlisi del teixit residencial

El teixit residencial de les zones de Ciutat Vella que estudiem en aquest capítol ens mostra com, des de mitjan segle XIX, i dins de l'àmbit de la ciutat dins de muralles, ja es mira d'establir una relació apropiada entre la demanda d'habitatges que planteja una població cada vegada més nombrosa i la disposició i organització dels edificis que intenten satisfer-la. En el cas del barri de Ponent, els diversos, i sovint conflictius, aspectes d'aquella demanda es resolen d'una manera encara molt crua i esquemàtica però relativament clara. Clara perquè les plantes dels edificis d'habitatges responen a una gamma de solucions tan limitada i definida que, a l'hora d'analitzar-los i d'estudiar a partir d'ells les característiques de la zona, ens permet agrupar-los en un conjunt de tipus reduït. Crua i esquemàtica perquè els habitatges que contenen aquests edificis s'estructuren encara d'una manera molt mecànica i elemental, tenen carències aclaparadores i semblen pensats de manera gairebé exclusiva per a un aprofitament màxim de les parcel·les.

Organització dels edificis d'habitatges

Com ja s'ha dit a la introducció, a partir del plànol parcel·lari corresponent a la zona de Ponent i a la mateixa escala (1:200), hem transcrit el que havíem anomenat la "planta més significativa"[22] dels edificis dels quals hem pogut trobar informació gràfica en els expedients de sol·licitud de llicència d'obres corresponents. El resultat d'aquesta feina és el plànol realitzat a partir dels expedients administratius (figura 11), on podem veure que, si deixem de banda

22 Es tracta de la planta que es repeteix a cada un dels pisos d'habitatges, tal com s'explica al capítol "Introducció. Anàlisi del teixit residencial de les zones seleccionades", pàgines 10-12. En el cas de la zona de Ponent, no hem trobat cap edifici amb planta principal.

els edificis de cantonada,[23] les plantes dels edificis de la zona responen a quatre formes d'organització bàsiques, que podem agrupar en quatre tipus diferents (figura 12).

Edificis tipus A. Cada planta de l'edifici presenta dos habitatges iguals, un situat a la façana del carrer i l'altre, a la façana posterior i obert a una androna o a un espai lliure de dimensions molt reduïdes. Exemples d'aquest tipus són els habitatges del carrer del Tigre número 9 i del carrer de la Paloma número 7 (figures 13.1 i 13.2). S'accedeix a ambdós habitatges mitjançant una escala comuna situada al centre de l'edifici. Com que l'escala no ocupa tota l'amplada de la parcel·la, al costat s'hi disposa un celobert al qual s'obren les cuines –i, a vegades, els menjadors– i dins del qual s'allotgen les comunes. A la façana del carrer i a la que dóna a l'espai lliure posterior, s'hi situen sengles dormitoris, quasi sempre desglossats en sala i alcova, mentre que entre els dormitoris de façana i l'espai ocupat per la cuina i el menjador s'hi ubiquen un o dos dormitoris més (segons la profunditat de la parcel·la) sense ventilació a l'exterior. Normalment, els replans de les escales s'obren directament al menjador, el qual actua com a rebedor. Només als habitatges del carrer de Joaquim Costa número 24 hi trobem un rebedor diferenciat i, en aquest cas, el menjador actua com a distribuïdor interior.

Les amplades dels edificis són molt similars i se situen entorn dels 6 m (corresponents a l'amplada estàndard de les parcel·les amb què es va dividir el sòl de la zona), mentre que les profunditats edificades varien entre 19,8 m i 26,5 m i les superfícies útils dels habitatges oscil·len entre els 50 m^2 dels habitatges del carrer del Tigre número 9 i els 70 m^2 de l'habitatge de la façana al carrer de l'edifici de Joaquim Costa 24. El marge de variació relativament gran en llargades i superfícies ens dóna a entendre que els edificis del tipus A són fruit d'unes operacions de promoció modestes (i potser també poc expertes), que s'ajusten dòcilment a les limitacions imposades per una parcel·lació excessivament petita, rígida i irregular pel que fa a la profunditat de les illes. Una parcel·lació que, si bé era l'habitual

23 Possiblement a causa de les dimensions reduïdes de les parcel·les a la zona de Ponent, els edificis de cantonada tenen solucions de planta força aleatòries i maldestres, a vegades fruit de la simple transposició de solucions entre mitgeres.

per a la construcció de les cases dels artesans i les capes humils de la Barcelona preindustrial, es comença a mostrar poc adequada per a la construcció dels edificis que, a partir de mitjans del segle XIX, pretenen donar resposta a una demanda massiva d'habitatges.

Edificis tipus B. Disposició amb quatre habitatges per planta servits per una mateixa escala. Dos dels habitatges s'obren a la façana del carrer i els altres dos, a un espai lliure posterior, normalment de dimensions molt reduïdes. La composició i superfície dels habitatges d'aquest tipus varia considerablement segons l'amplada de les parcel·les sobre les quals s'ubiquen.

En les parcel·les d'una amplada entorn dels 12 m, és a dir, en les parcel·les que presumiblement resulten de l'edificació de dues de les parcel·les de mida estàndard en què es va dividir originàriament el sòl, al menys a la primera fase de la urbanització de la zona, trobem unes solucions de planta que tendeixen a ser, amb algunes variants, la duplicació de les solucions que hem trobat als edificis de tipus A. En aquests casos (Joaquim Costa 46 –figures 14.1, 14.2 i 14.3– Joaquim Costa 48 –figures 15.1 i 15.2– i Ferlandina 20 –figures 16.1, 16.2, 16.3 i 16.4–), la composició dels habitatges també és similar a la que trobàvem als edificis del tipus A.[24] La superfície dels habitatges oscil·la entre 55 m^2 i 65 m^2, i la profunditat edificada va dels 22,5 m als 24 m, una uniformitat relativa que, juntament amb la utilització conjunta de dues parcel·les per disposar d'uns solars més manejables, ja sembla denotar certa seguretat a l'hora d'afrontar la disposició de l'edifici i l'aprofitament del sòl.

Per altra banda, a la zona de Ponent també trobem alguns edificis organitzats a partir de la disposició que hem classificat com a Tipus B, però construïts sobre parcel·les d'unes amplades compreses entre els 7,5 m i els 9 m. En aquests casos, els habitatges són de superfícies molt reduïdes (entre 34 m^2 i 50 m^2, depenent de la profunditat

24 A l'edifici del carrer de Joaquim Costa número 48 veiem que entre els dos habitatges, i al llarg de l'edifici, apareix una renglera central de petits dormitoris. Es tracta d'una disposició encaminada a obtenir més dormitoris a còpia de reduir les superfícies.

edificable, la qual varia entre els 18,8 m i els 27,8 m) i presenten distribucions molt forçades (carrer del Tigre número 11. Veure figura 11) o compostes per molt poques dependències (carrer del Lleó número 8. Veure figura 11).[25] Tot això fa palès el caràcter límit de totes aquestes solucions, sempre forçades per unes amplades de parcel·la insuficients.

Edificis tipus C. Cada planta de l'edifici conté un sol habitatge que n'ocupa tota la profunditat i, per tant, va des de la façana del carrer fins a la façana que s'obre a l'espai lliure posterior. L'escala d'accés als habitatges se situa a la part central de l'edifici. A la zona de Ponent, només hem pogut trobar informació gràfica de dos edificis del tipus C, un d'ells situat al carrer del Tigre número 17 (figures 17.1 i 17.2) i l'altre, al carrer de la Paloma número 10 (figura 18). En tots dos casos es pot veure que, al costat o com a prolongació de l'espai que ocupa l'escala, hi ha un celobert al qual ventilen els menjadors, les cuines i les comunes (i un dormitori en el cas de l'edifici del carrer de la Paloma, 10), mentre que les zones situades al costat de la façana del carrer i la de l'espai lliure posterior estan ocupades per una sala amb alcova i un dormitori, de manera que els habitatges presenten dues obertures per façana. Tots dos edificis tenen amplades similars (5,8 m a l'edifici del carrer del Tigre i 6,5 m al de la Paloma, ambdues corresponents a l'amplada estàndard de la parcel·lació originària), però les seves profunditats són força diferents (20,4 m i 13,9 m respectivament), que fa que les superfícies dels habitatges siguin de 97,8 m^2 i 67,3 m^2 respectivament. A pesar d'aquestes diferències, ambdós habitatges tenen unes dimensions més generoses i responen a uns programes més complets que els habitatges corresponents als tipus A i B. Tot i això, fa de mal dir si aquestes millores obeeixen a una voluntat conscient d'assolir unes condicions més dignes per als habitatges o si, més aviat, són el resultat fortuït de la dificultat o impossibilitat d'assolir dos habitatges per planta en els solars, massa petits (massa estrets i poc profunds), sobre els quals s'havia d'edificar.

25 Només l'edifici del carrer de la Paloma número 7, de 7,5 m de façana, presenta una solució prou racional ja que, gràcies a la seva considerable profunditat edificada –27,8 m– pot tenir un celobert per habitatge a més del celobert principal situat al costat de l'àmbit de l'escala.

Edificis tipus D. Aquest tipus comprèn els edificis que presenten dos habitatges per planta, cada un dels quals ocupa tota la profunditat de l'edifici i va, per tant, des de la façana del carrer fins a la que s'obra a l'espai lliure posterior. Als habitatges s'hi arriba mitjançant una escala comuna i, sovint, també comparteixen un mateix pati de llums, el qual se situa en prolongació de l'àmbit de l'escala i darrere seu en relació amb el carrer.[26] Els edificis d'aquest tipus que trobem a la zona de Ponent estan construïts sobre parcel·les d'amplades relativament similars, compreses entre els 8,60 m i els 10 m, però tenen profunditats que varien considerablement, amb un mínim d'11,60 m i un màxim de 27,5 m, de manera que les superfícies útils dels habitatges van dels 45,5 m^2 a l'edifici del carrer del Tigre número 4 als 107 m^2 al del carrer de Joaquim Costa número 50.

La profunditat dels edificis de tipus D ve determinada, en la majoria dels casos, per la profunditat de les parcel·les,[27] si bé aquesta profunditat no sempre fixa d'una manera mecànica la fondària dels edificis: els dos edificis bessons del carrer de Joaquim Costa número 44 limiten la profunditat a 16,5 m a fi de deixar un espai ample a la part posterior de la parcel·la on, a la planta baixa, s'ubiquen algunes de les dependències d'una instal·lació industrial que ocupa tota aquella planta (figures 19.1, 19.2, 19.3); en d'altres casos (Joaquim Costa números 38 –figures 20.1, 20.2, 20.3 i 20.4–, números 42 i 52 –figures 21.1 i 21.2– i número 54), trobem una

26 La disposició de la planta caracteritzada per la seqüència carrer - escala - pati de llum constituirà un tret distintiu dels edificis de tipus D que trobem a les zones d'edificació més tardana, que examinarem més endavant. Com veurem en parlar de la zona del Palau Menor, aquesta disposició diferencia els edificis de tipus D dels de tipus E que ens apareixeran en aquella zona.

27 Al plànol de la figura 10 es pot comprovar que quasi tots els edificis de menor profunditat se situen als carrers del Tigre, de la Paloma, del Lleó i al costat dret de Joaquim Costa, és a dir, a la zona de solars poc fondos obtinguts en la primera fase d'urbanització de la zona de Ponent, mentre que els edificis de més profunditat es troben principalment a la banda esquerra de Joaquim Costa i al carrer de Ferlandina, on les parcel·les tenen més profunditat perquè estan situades a la part perifèrica (i, per tant, de parcel·lació més fortuïta) de la zona.

renúncia a l'ocupació exhaustiva del solar que deu respondre a motivacions menys fàcils de determinar (restriccions econòmiques, dubtes sobre les dimensions més idònies dels habitatges que es volen oferir al mercat, temptejos entorn de la rendibilitat de les inversions...), però que, d'alguna manera, insinuen la recerca de la profunditat edificable més adequada per la mena de promoció que es pretén fer.

Sigui com sigui, podem concloure que, si bé a la zona de Ponent trobem força edificis del tipus D, hi trobem també una notable diversitat en les solucions concretes que presenten aquests edificis. De la mateixa manera com hem vist que passava per als tipus d'edificis descrits anteriorment, també pel que fa als de tipus D aquesta zona ens apareix com un camp de temptejos i provatures on es mira de trobar unes relacions adequades entre el programa dels habitatges, la disposició de la planta, la superfície edificada i la dimensió de les parcel·les.

Pel que fa a la disposició de la planta, una de les provatures més significatives que podem apreciar quan examinem el plànol de la figura 11 és la que fa referència a l'existència, situació i nombre de celoberts o patis de ventilació. En alguns edificis de poca profunditat edificada trobem que, simplement, no hi ha cap mena de celobert i les dependències que no s'obren a la façana del carrer o a la que dóna a l'espai lliure posterior manquen de ventilació exterior. La solució més corrent, però, és la d'un celobert o pati interior emplaçat aproximadament al centre de l'edifici i a continuació de l'espai que ocupa la caixa de l'escala, la qual se situa davant seu i a la banda del carrer. En aquest pati normalment hi ventilen les cuines i els menjadors i s'hi ubiquen les comunes. A les plantes més ben resoltes (Joaquim Costa número 38 –figures 20.1, 20.2, 20.3 i 20.4–, i números 44 –figures 19.1, 19.2, i 19.3– i 54 –Veure figura 11–) hi trobem que la circulació per dins de l'habitatge (passadissos o distribuïdors) es produeix pel costat de la paret mitgera. Una altra solució en la disposició dels patis la trobem als edificis del carrer de la Paloma número 8 i del carrer de Joaquim Costa número 45 –Veure figura 11 –, en els quals hi ha dos patis de ventilació, un per a cada habitatge, situats als costats de les mitgeres. En aquests casos, l'escala no ventila[28] mentre que el menjador,

28 O, en tot cas, ho fa a dalt de tot, pel badalot del terrat.

la cuina, el rebedor, la comuna i una petita dependència de cada un dels habitatges s'obren al pati corresponent. D'aquesta manera, la circulació per l'interior de cada un dels dos habitatges es fa pel costat de la paret que els separa. Finalment, al carrer de Ferlandina número 18 trobem una solució amb tres patis de ventilació, dos situats a la part central de l'edifici, i cada un al costat d'una de les parets mitgeres, i l'altre, més petit que els anteriors, a continuació de l'escala, entre els dos habitatges i a la banda del carrer. A l'edifici de Ferlandina número 18 s'insinua el camí cap a una diferenciació i nombre de patis més gran, que trobarem desenvolupat posteriorment en d'altres zones; aquí, però, l'organització de la planta encara és molt tímida i maldestra, i no sap treure massa partit de l'augment del nombre de patis.

Finalment, cal dir que en tots els tipus d'edificis que hem detectat a la zona de Ponent i que acabem de descriure, l'escala constitueix un dels principals elements articuladors de la planta. Normalment les escales es troben a la part central de l'edifici a fi de facilitar l'accés i la distribució més adequats als habitatges. La majoria de les escales són de tres trams amb un ull d'escala; els tres trams permeten que el replà que dóna accés als habitatges sigui de dimensions suficients, que els replans i les tramades es puguin construir amb voltes de rajol i que aquestes últimes s'adaptin millor a la mida dels graons. Només en casos molt ajustats de mides trobem escales amb només dues tramades. En molts dels edificis que hem analitzat, l'escala ventila i rep llum del celobert –o d'un dels celoberts– al qual també hi donen algunes de les estances centrals dels habitatges; tot i això, trobem exemples d'escales completament tancades, que no reuneixen les condicions higièniques mínimes.[29] A l'escala, s'hi arriba des del carrer a través d'un vestíbul que permet travessar la planta baixa sense interferir amb els locals que l'ocupen –quasi sempre, botigues i petits tallers. En conseqüència, el vestíbul normalment és un espai estret, allargassat i fosc, a manera de passadís, que mira de deixar lliure la màxim la superfície possible de la planta baixa.

29 Pere García Faria, a *La insalubritat de la viviendas de Barcelona* (1890), parla de les condicions infectes de moltes de les escales d'habitatges d'obrers, les quals descriu en aquests termes: "son de escasa e indecisa luz de un patio reducidísimo e inmundo".

Figura 11
Planta dels habitatges de la zona de Ponent. Aquest plànol s'ha elaborat a còpia de dibuixar, sobre el plànol parcel·lari de Barcelona a escala 1:200, la planta més significativa dels habitatges dels quals s'ha trobat informació gràfica en els corresponents expedients de sol·licitud de llicència d'obres. Les parcel·les ombrejades corresponen a edificis dels quals s'ha trobat l'expedient de sol·licitud de llicència d'obres però no els plànols corresponents.

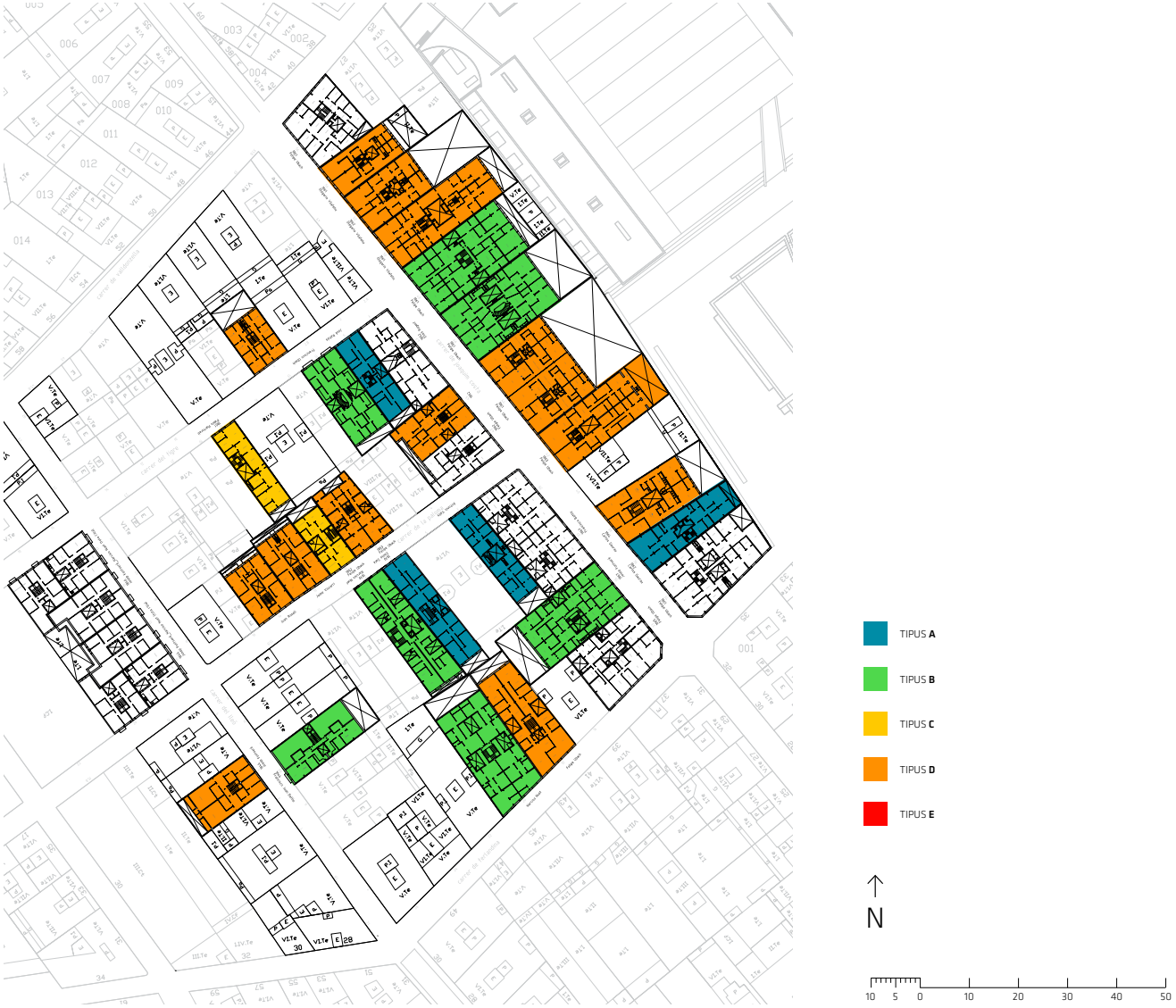

Figura 12
Classificació tipològica dels edificis de la zona de Ponent (s'han classificat els edificis que no es troben situats en parcel·les de cantonada o de poca fondària).

Figures 13.1 i 13.2

Exemple d'edifici del tipus A. Planta baixa, planta dels pisos, alçat i secció de façana de l'edifici situat al carrer de la Paloma número 17. Emilio Sala, mestre d'obres, 1870. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

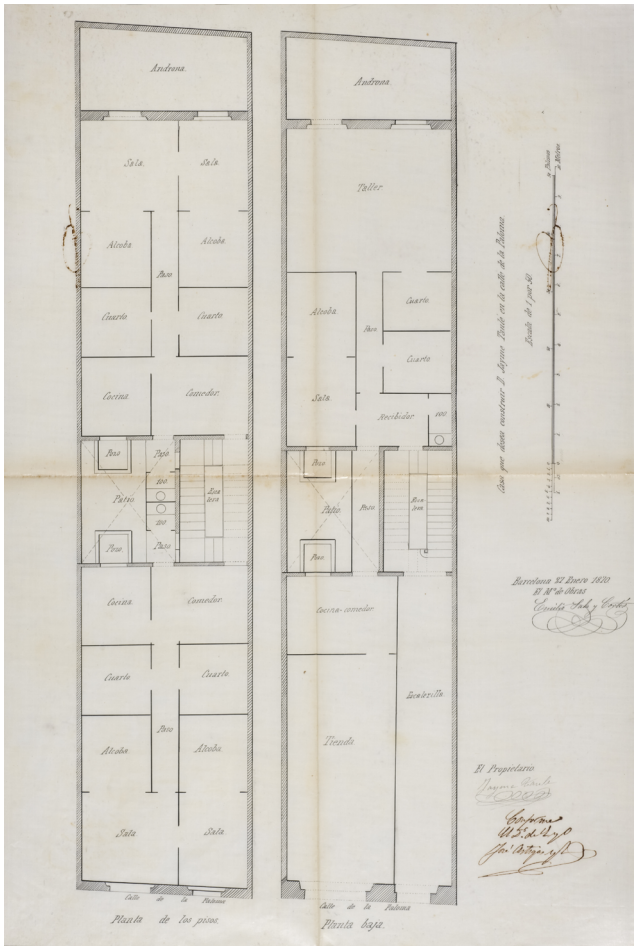

Figura 13.1

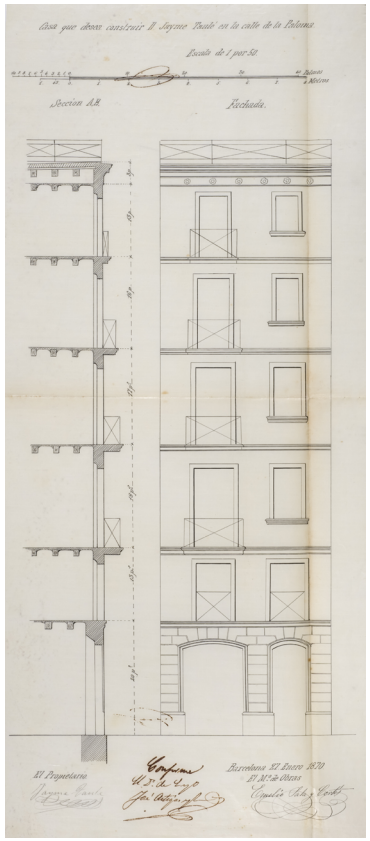

Figura 13.2

Figures 14.1, 14.2 i 14.3

Exemple d'edifici del tipus B. Planta baixa, planta dels pisos d'habitatges i alçat de l'edifici situat al carrer de Joaquim Costa número 46. Felip Ubach, arquitecte, 1861. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

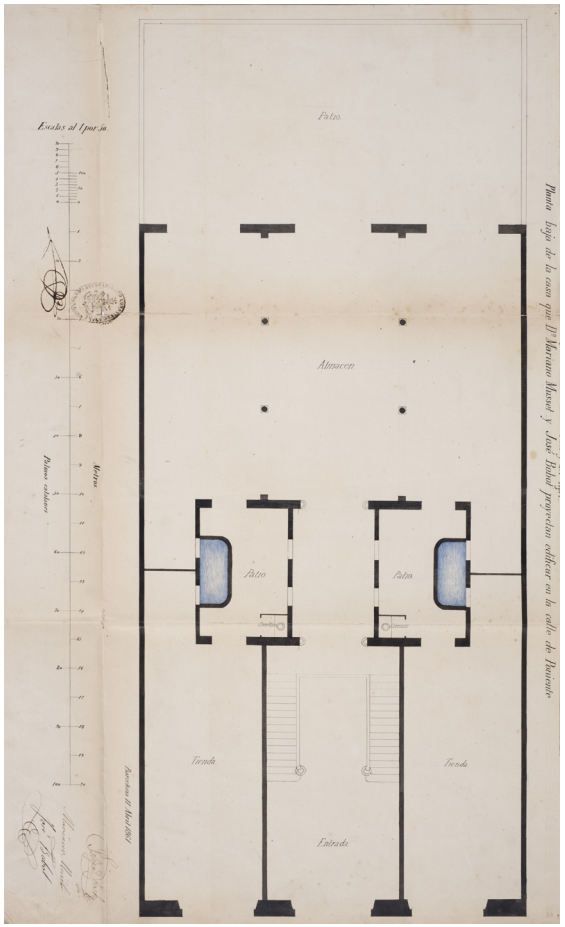

Figura 14.1

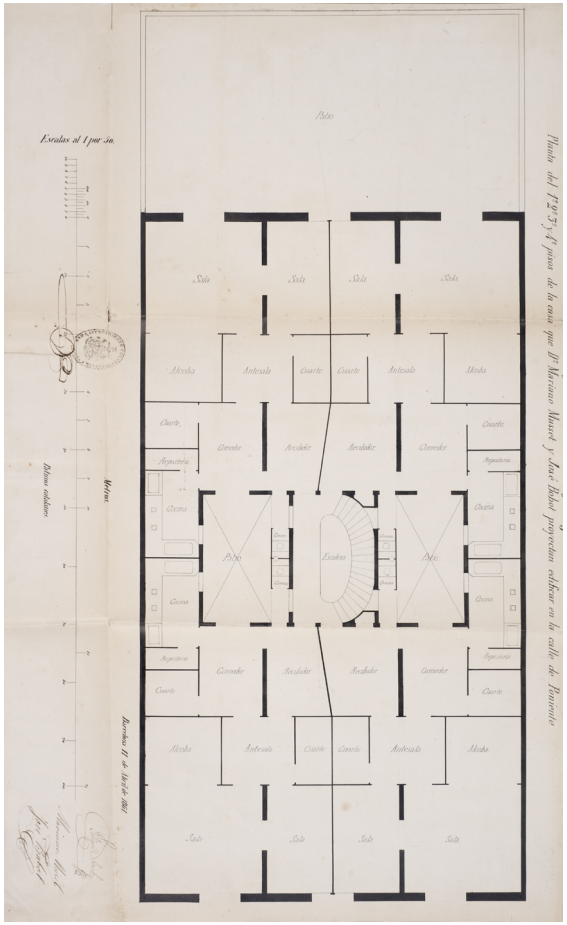

Figura 14.2

Figura 14.3

Figures 15.1 i 15.2

Edifici tipus B. Planta dels pisos d'habitatges, planta baixa i alçat de l'edifici situat al carrer de Joaquim Costa número 48. Felip Ubach, arquitecte, 1861. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

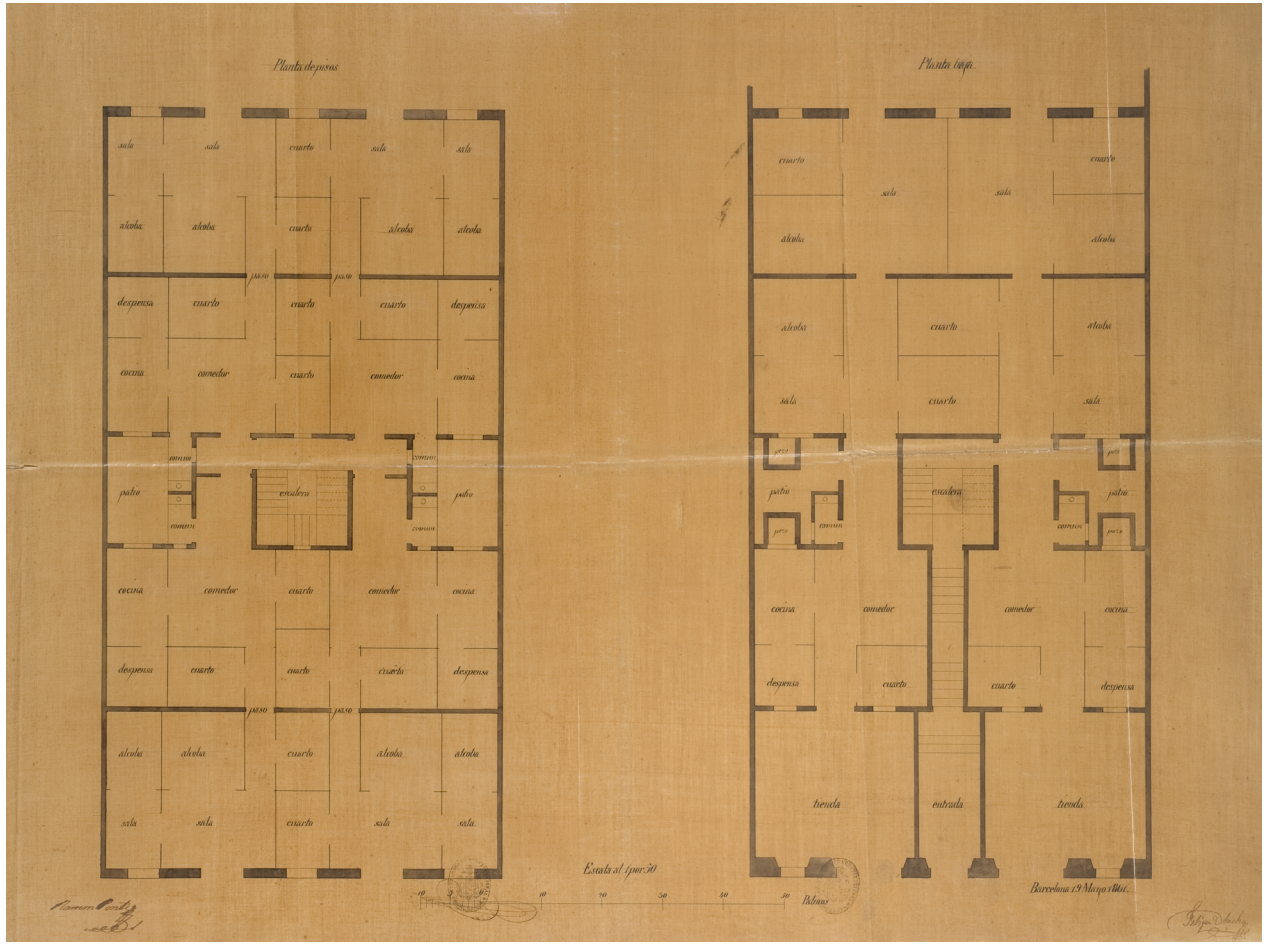

Figura 15.1

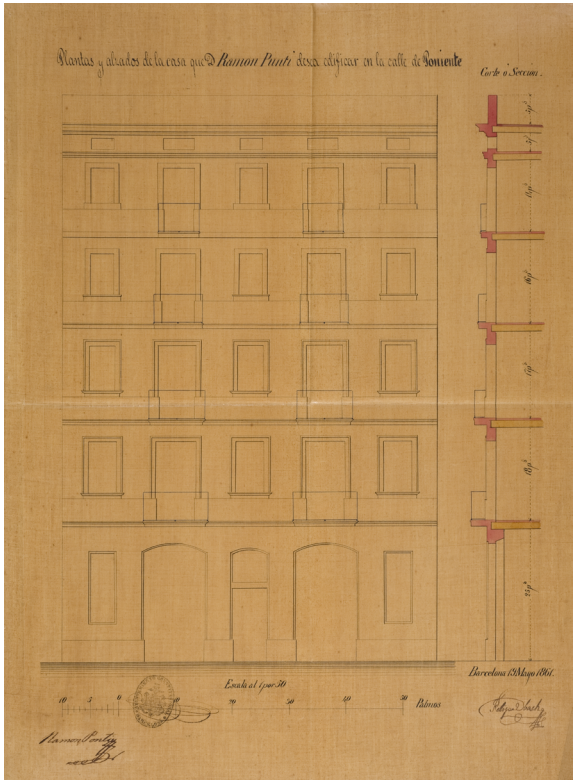

Figura 15.2

Figures 16.1, 16.2, 16.3 i 16.4
Edifici tipus B. Planta baixa, planta principal, planta superior d'habitatges, alçat i secció de la façana de l'edifici situat al carrer de Ferlandina número 20. Narcís Nuet, arquitecte, 1859. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

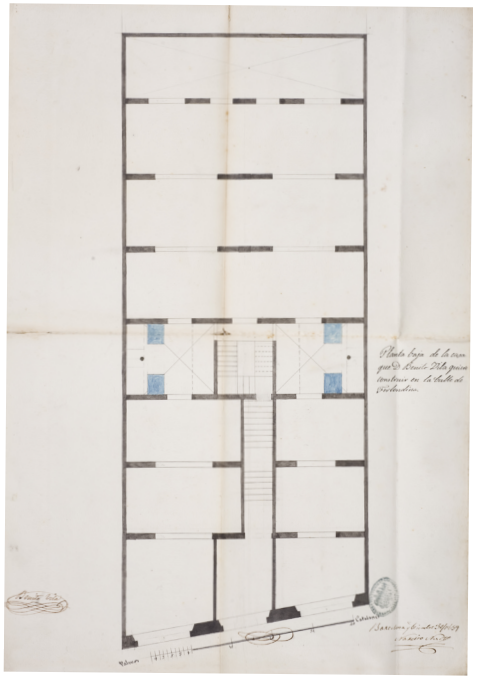

Figura 16.1

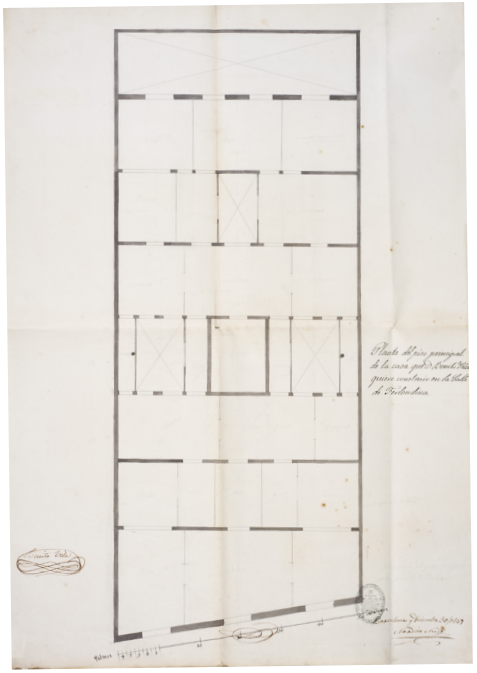

Figura 16.2

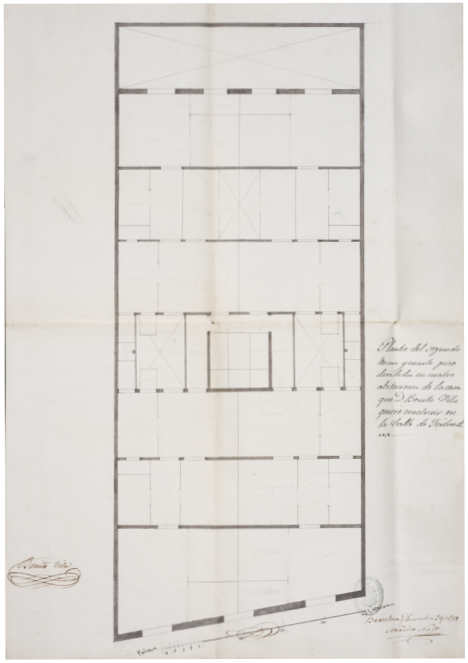

Figura 16.3

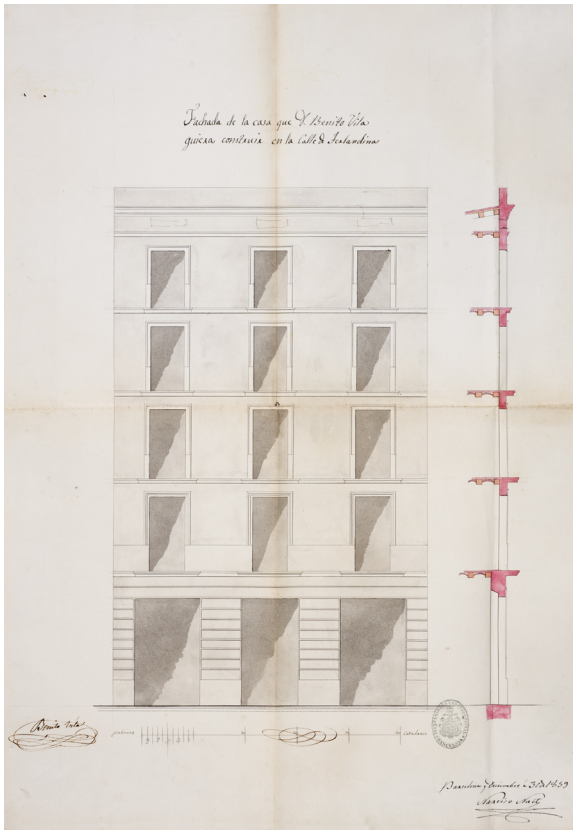

Figura 16.4

Figures 17.1 i 17.2

Exemple d'edifici tipus C. Planta baixa, planta d'habitatges, alçat i secció de la façana de l'edifici situat al carrer del Tigre número 17. Pau Martorell, 1861. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

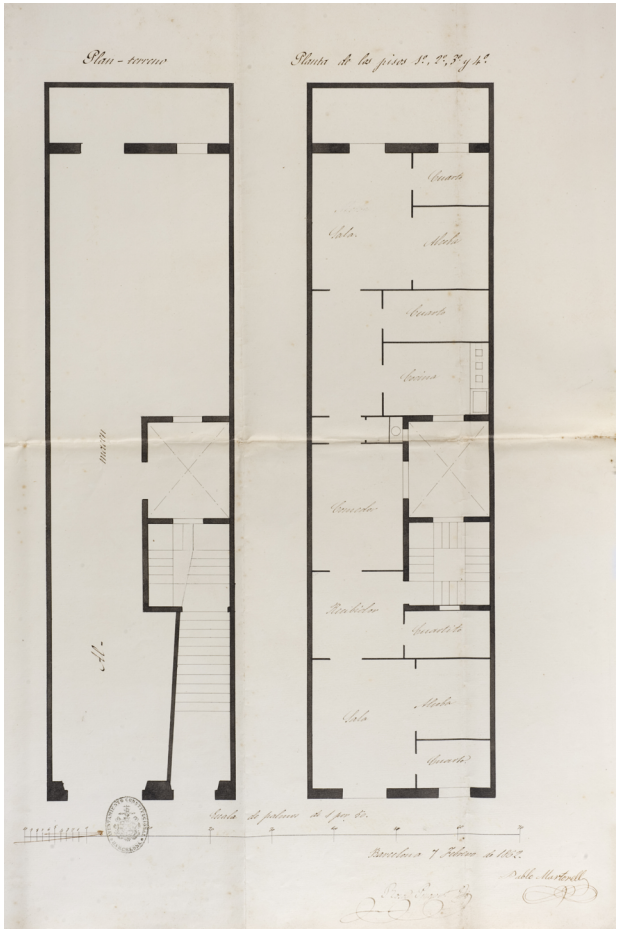

Figura 17.1

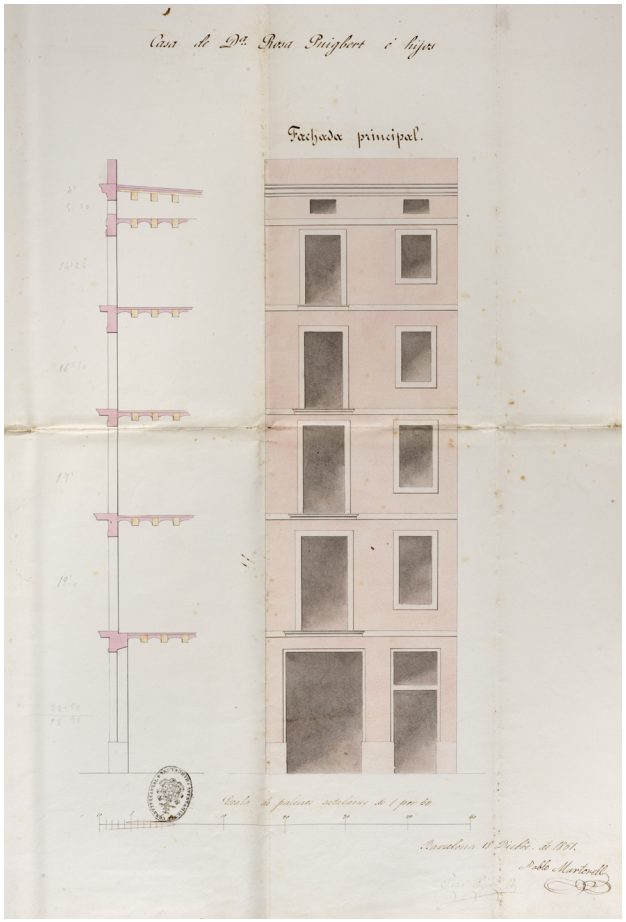

Figura 17.2

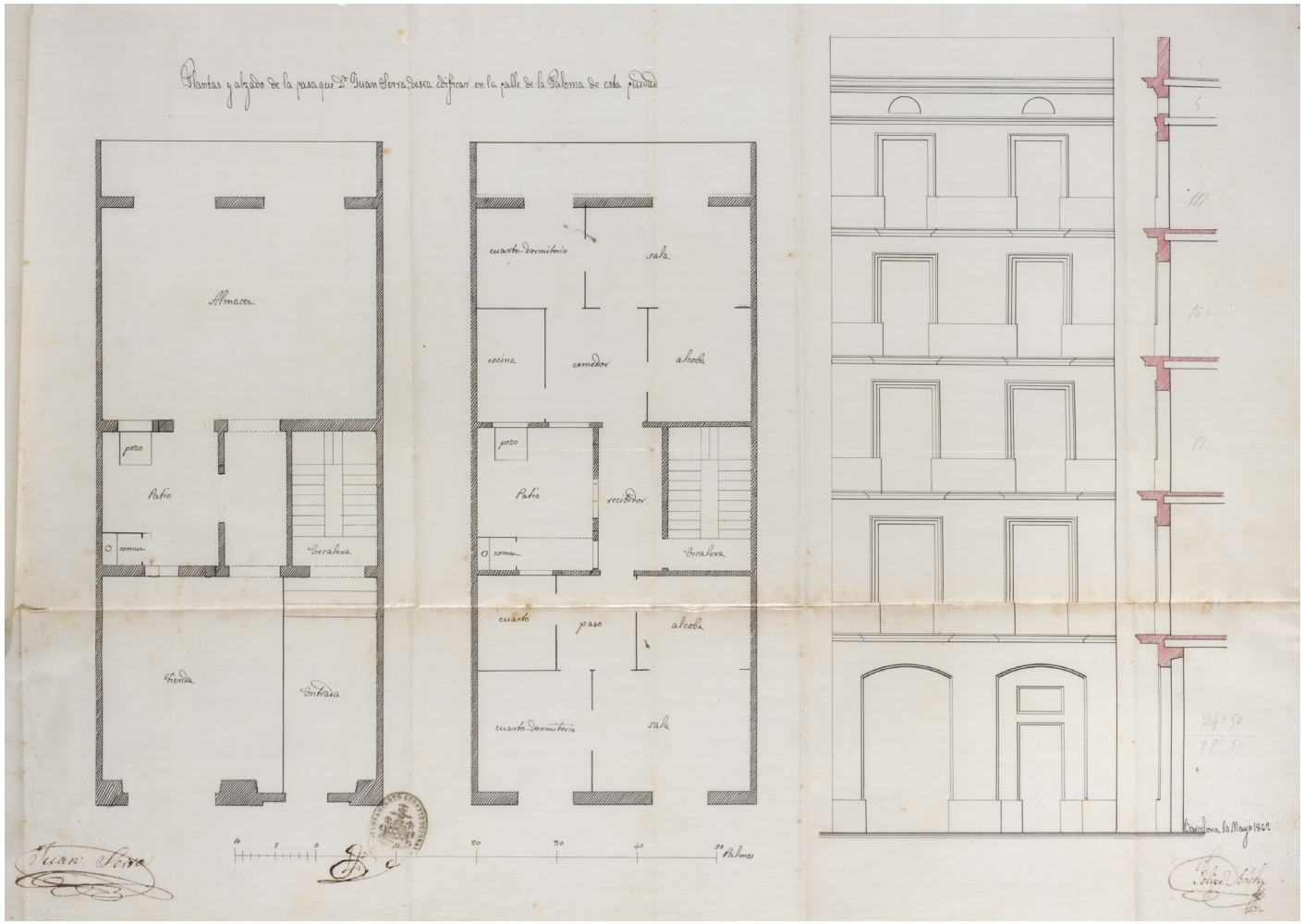

Figura 18

Edifici tipus C. Planta baixa, planta d'habitatges, alçat i secció de les façanes de l'edifici situat al carrer de la Paloma número 10. Felip Ubach, arquitecte, 1862. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

Figures 19.1, 19.2 i 19.3
Edifici tipus D. Planta baixa, planta d'habitatges i alçat de l'edifici situat al carrer de Joaquim Costa número 40. Felip Ubach, arquitecte, sense data. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

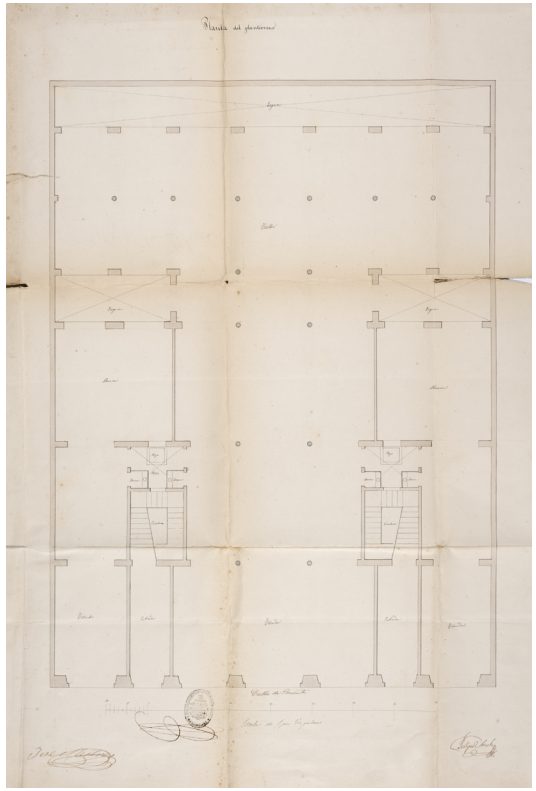

Figura 19.1

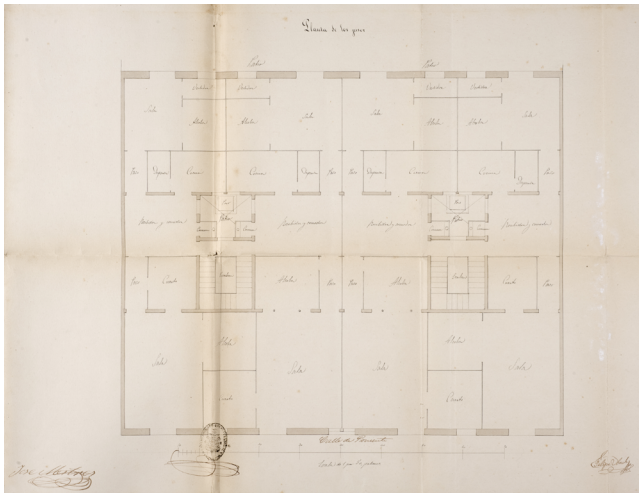

Figura 19.2

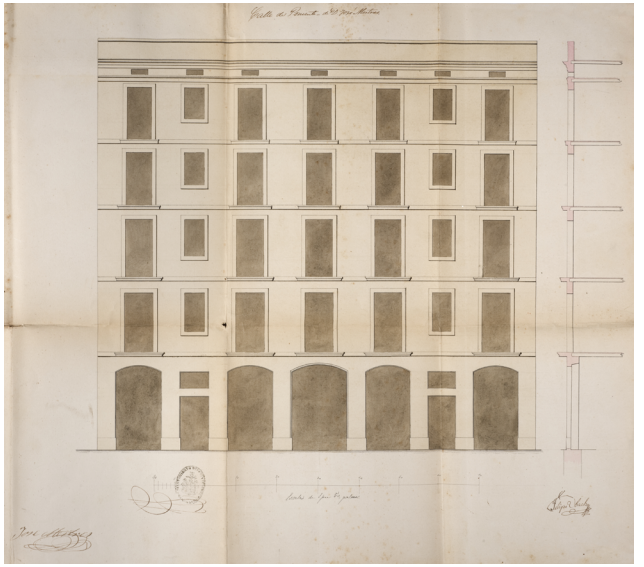

Figura 19.3

Figures 20.1, 20.2, 20.3 i 20.4

Edifici tipus D. Planta baixa, planta de l'altell, planta d'habitatges, secció de la façana i alçat de l'edifici situat al carrer de Joaquim Costa 38. Carlos Gauran, arquitecte, 1864. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

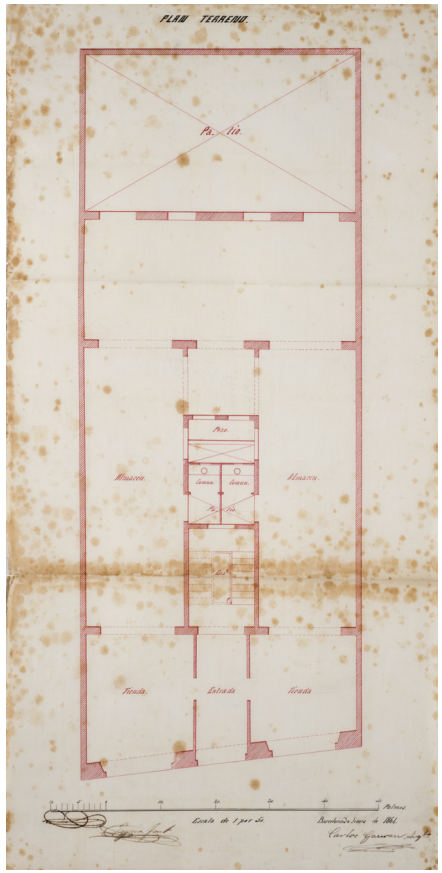

Figura 20.1

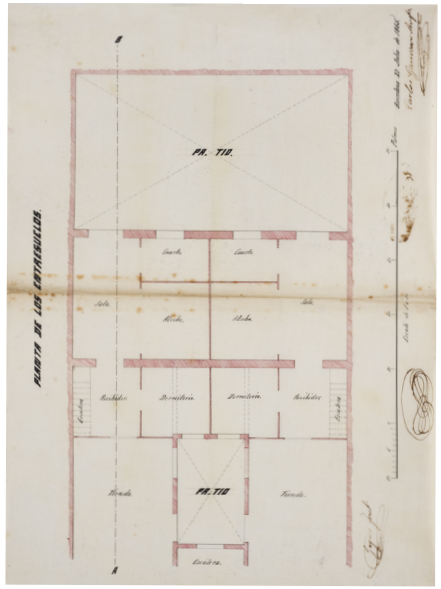

Figura 20.2

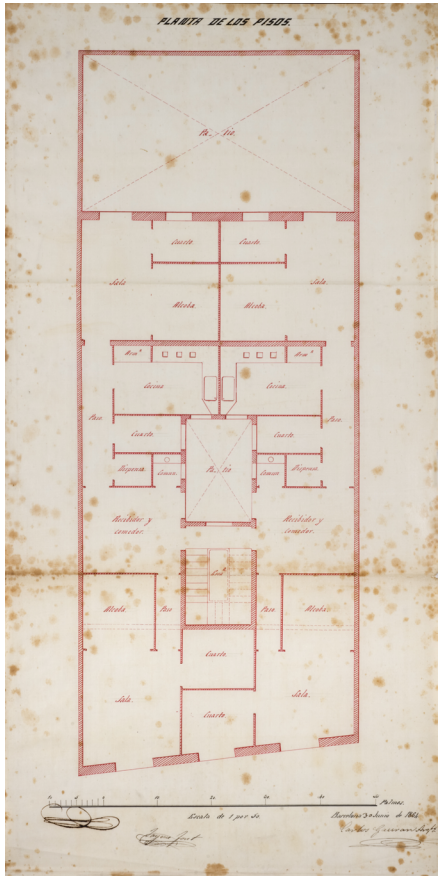

Figura 20.3

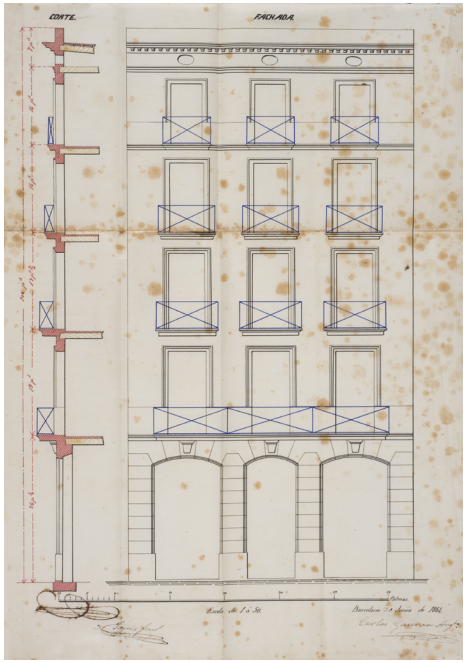

Figura 20.4

Figures 21.1 i 21.2
Edifici tipus D. Planta baixa, planta d'habitatges, alçat i secció de la façana de l'edifici situat al carrer de Joaquim Costa número 52. Oleguer Vilageliu, 1861. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

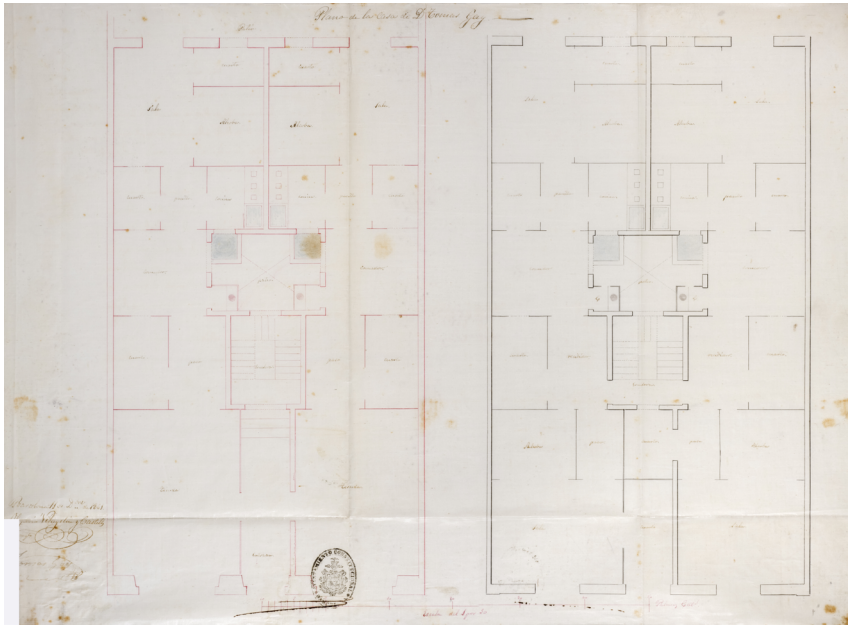

Figura 21.1

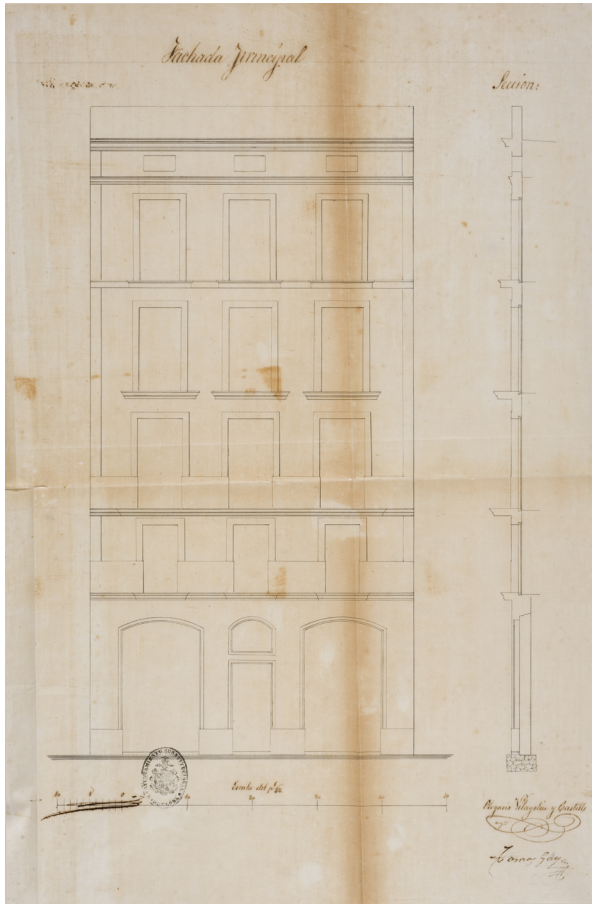

Figura 21.2

Els espais habitats

En la nostra anàlisi del teixit residencial de la zona de Ponent, i després d'haver exposat les diferents formes d'organització global o tipus segons les quals podem agrupar els edificis d'aquesta zona, ara examinem com devien ser els espais que habitava la gent que hi va viure quan es va crear el barri (i molt després). Comencem parlant dels espais privats.

La majoria dels habitatges del barri de Ponent tenen una superfície entre 40 m^2 i 75 m^2 i són, per tant, habitatges petits, la qual cosa limita el nombre i la diversitat de les estances. Tot i això, en aquests habitatge s'hi manté la disposició jeràrquica tradicional: la sala amb l'alcova –tot i que a vegades és de dimensions molt reduïdes– constitueix la dependència més important o, si més no, més representativa de la casa i, en conseqüència, se situa a la crugia de façana, amb obertura a l'exterior, mentre que el menjador, la cuina i la comuna, les dependències més estrictament "utilitàries", s'ubiquen a prop de l'escala, a la part central de l'edifici i entorn del pati o celobert (figura 22). On la profunditat de l'edifici ho permet, entremig d'uns i altres hi van un nombre variable de dependències, sovint sense finestres a l'exterior ni a cap mena de pati. Aquesta situació de ventilació precària s'agreuja en els habitatges que només s'obren a la façana posterior de l'edifici, ja que aleshores les dependències principals ventilen a unes androne d'un metre de profunditat o a espais lliures posteriors de dimensions molt petites. En molts dels habitatges de la zona, el menjador serveix també com a rebedor i sovint dóna accés directament a les comunes i a les cuines (figura 23). El passadís, encara que no sigui una peça d'especial consideració, és important en la distribució perquè permet la comunicació entre les peces de l'habitatge.

Com hem dit, a l'entorn del pati o patis interiors ubicats en les crugies centrals dels edificis s'hi situen dues peces fonamentals per a la vida diària: la cuina i la comuna. Dues estances que, per altra banda, estan vinculades als processos més conflictius de la casa en aquells moments: l'arribada de l'aigua potable i l'evacuació de les aigües brutes. La cuina, en aquests habitatges modestos, ja està plenament assumida com un espai diferenciat i segregat. En bona part dels plànols s'hi dibuixen els fogons i, fins i tot, una aigüera (figura 24). Les cuines solen tenir una

finestra al pati interior a través de la qual es pot accedir, mitjançant una corriola, al subministrament de l'aigua del pou situat al pati interior. Pel que fa a la higiene personal, els hàbits eren molt escassos i pràcticament es reduïa a la cura dels infants, que també es feia a la cuina (figura 25). Per altra banda, també hem de dir que ens trobem amb un barri en què cada habitatge té comuna i això indica que, al menys des de la dècada de 1840, l'existència d'una d'aquestes dependències es considera un requisit ineludible en els habitatges populars i modestos.[30] Tot i això, la ubicació de la comuna a dins de la casa i el sistema d'evacuació d'aigües brutes presenta molts problemes. En molts casos, les comunes se situen al costat, i fins i tot a dins, de la cuina; en altres ocasions, l'accés a la comuna es fa directament des del menjador. En aquests moments el sistema d'evacuació no és estanc i la brutícia s'acumula als pous negres ubicats generalment al pati interior i a sota de l'escala. Si, a més a més, tenim el problema afegit de la proximitat del pou d'aigua per a l'ús domèstic amb els pous negres i el perill que suposa les possibles filtracions, es comprèn fàcilment les reiterades denúncies que en fan els escrits de gent com Pere Felip Monlau, Ildefons Cerdà i Pere Garcia Faria.

En els habitatges de la zona de Ponent amb una superfície més gran (al voltant de 100-110 m^2) se situen al carrer de Ponent, on la parcel·lació més esponjada permet uns solars de dimensions més generoses. De totes maneres, a pesar que aquests habitatges disposen de més superfície, segueixen els mateixos patrons que donen forma als habitatges més petits –sovint fets a la primera fase de l'ocupació de la zona de Ponent: es continua respectant la jerarquia tradicional de les dependències així com la disposició de la planta que suposa aquesta jerarquia i se segueix compartimentant molt l'espai i generant un gran nombre d'estances sense ventilar. Tot això ens mostra com en aquests moments encara s'està en un procés de provatura i maduració, sense que s'hagi assolit un model de planta més racional i estructurat, menys fragmentat i amb més patis interiors. Un procés que en altres barris més benestants, com el del Palau Reial Menor que veurem més endavant, s'assumeix amb més rapidesa.

30 Ja no s'accepta l'existència de comunes compartides per diversos habitatges.

Si tenim en compte el que ens mostren les plantes dels habitatges de la zona de Ponent, ens adonem que la insuficiència i precarietat dels seus equipaments obligaven a fer a fora algunes de les feines de la casa (fer la bugada, per exemple), o a buscar a fora alguns dels subministraments i serveis bàsics (aigua, combustible...). Per altra banda, també constatem les resistències quasi insalvables que aquests habitatges oposaven a qualsevol tipus de relació interpersonal que anés més enllà de les manifestacions més simples i mecàniques de la convivència familiar. En general, les superfícies dels habitatges, el nombre i la disposició de les dependències i els serveis de què disposaven eren prou escassos i elementals per no permetre gaire res més que l'acompliment de les necessitats biològiques bàsiques. L'única dependència ostensible i, per tant, basada en una certa voluntat de comunicació social, la sala amb alcova, sembla destinada a l'exhibició dels esdeveniments capitals de la vida familiar: la celebració d'un part, la visita a un malalt, la vetlla d'un mort. En conseqüència, la vida de relació més enllà de l'estricte cercle familiar s'havia de fer fonamentalment fora de casa. Aquest "fora de casa" on es produïen gran part de les relacions socials, i on es resolien moltes de les necessitats de la família, el constituïen, en primer lloc, els espais comuns de cada edifici i, en segon lloc i fonamentalment, el carrer o els establiments que s'obrien al carrer.

Els espais comuns dels edificis que hem estudiat, el vestíbul, l'escala i el terrat, eren uns indrets d'ús col·lectiu, reiterat i forçós que devien articular, encara que fos a un nivell molt mecànic i rudimentari, la vida diària de la gent. A les escales, als replans i al vestíbul, es produïa el nivell més elemental de les relacions dels veïns. Els terrats normalment ocupen tota la coberta dels edificis, són d'ús comú i principalment s'usen per estendre la bugada tot i que també poden ser l'escenari de multitud de petites activitats eventuals que no es poden fer als habitatges.

Com ja s'ha dit, bona part de les cases que es van construir a la zona tenien pous per al subministrament d'aigua, que se situaven en els patis interiors però que no sempre tenien les condicions d'higiene desitjables. Per això, si bé l'aigua dels pous s'utilitzava per a diferents usos domèstics –des de la neteja fins a la cocció de viandes– normalment l'aigua de boca s'anava a buscar a la font. Les fonts públiques eren, per tant, uns espais col·lectius concorreguts i

molt significatius per a l'activitat i la vida de relació de la gent del barri. Des de bon començament de la urbanització del carrer de Ponent es va preveure dotar el barri d'una font pública (que encara existeix i que funciona) i, tal com ens mostra a la secció de la figura 26, es tracta d'una obra de dimensions considerables i ben resolta tècnicament.[31]

Una altra de les activitats quotidianes que, en part, es feia fora de casa era la bugada. Els habitatges de la zona tenen poc espai per a les diverses activitats vinculades a la vida domèstica i en cap de les plantes analitzades no hem localitzat un espai exclusiu dedicat a rentar la roba. Tot i així, és de suposar que una part de la bugada es fa a la cuina, dins d'un cossi, com es pot veure en la imatge de la figura 27, i que s'estengui la roba als terrats dels edificis, però també és probable que les grans peces de roba es rentessin en safareigs públics. En el quarteró número 77 realitzat per Miquel Garriga (figura 5.2) s'hi poden veure safareigs a l'interior de l'illa formada pel carrer de Ponent i de

Figura 27
La cuina, àmbit de les tasques assignades a la dona, era el lloc on es feia la bugada. Gravat de Noguera. Biblioteca de Catalunya.

31 La secció de la figura 26 correspon al projecte de Josep Fontserè i Mestre; *Detalle de la Fuente, secciones.* 1863. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. La secció de la font ens permet veure el grau de definició de la xarxa de clavegueram, així com l'empedrat i les voreres que es preveuen al carrer central del barri.

Valldonzella.[32] És plausible que aquest espai centrés bona part de l'activitat de bugaderes i mestresses de cases (figures 28.1 i 28.2).

Amb l'excepció de quatre casos (dos al carrer del Tigre i dos al carrer de Ponent) d'establiments amb dimensions i disposició apropiades per realitzar-hi activitats industrials o manufactureres d'una certa entitat, les plantes baixes de la zona de Ponent són de dimensions reduïdes i, a més, sovint estan dividides en dos espais iguals separats pel vestíbul i la caixa de l'escala (figures 29.1, 29.2, 29.3, 29.4, 29.5 i 29.6). Podem pensar, per tant, que aquestes plantes baixes estaven destinades a contenir –o només podien contenir– botigues d'una superfície no molt gran i amb poca llargada d'aparador, i petits tallerets i, en molts dels casos, eren alhora habitatge. És a dir, un conjunt de locals apropiats per albergar activitats comercials i productives de poca entitat i, suposadament, adreçades a abastir el barri i les zones veïnes. Apropiats, per tant, per ser els llocs més immediats de subministraments i serveis de la gent del barri i l'escenari que propiciés tot un conjunt de trobades quotidianes i inevitables, tertúlies i, en definitiva, relacions interpersonals.

Les característiques dels locals de planta baixa que acabem de descriure completen el quadre d'una intensa vida de carrer en la qual es complementen i es mesclen l'activitat col·lectiva i la vida privada. Per això, a la segona meitat del segle XIX els carrers de la zona de Ponent encara no es poden entendre com uns espais estrictament públics –clarament delimitats i separats de l'àmbit estrictament privat, dels habitatges, per la frontera de les façanes–, sinó com uns espais on coexisteixen el públic i el privat. Un espai més semblant al que es podia trobar als barris menestrals de la ciutat de dins de muralles que a l'espai del carrer que es configuraria a l'Eixample.

32 Miquel Garriga i Roca, Ramon Alabern; *Plano de Barcelona*, 1858. Plànol topogràfic de l'interior de la ciutat de Barcelona dividit en 118 quarterons, conegut popularment com a quarterons d'en Garriga. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

Figura 22
L'habitatge com a obrador. Gravat extret del llibre de Joan Amades *Històries i Llegendes de Barcelona. Passejades pels carrers de la Ciutat Vella*. Ed. a cura de J. Fabré i J.M. Huertas. Edicions 62, Barcelona, 1984.

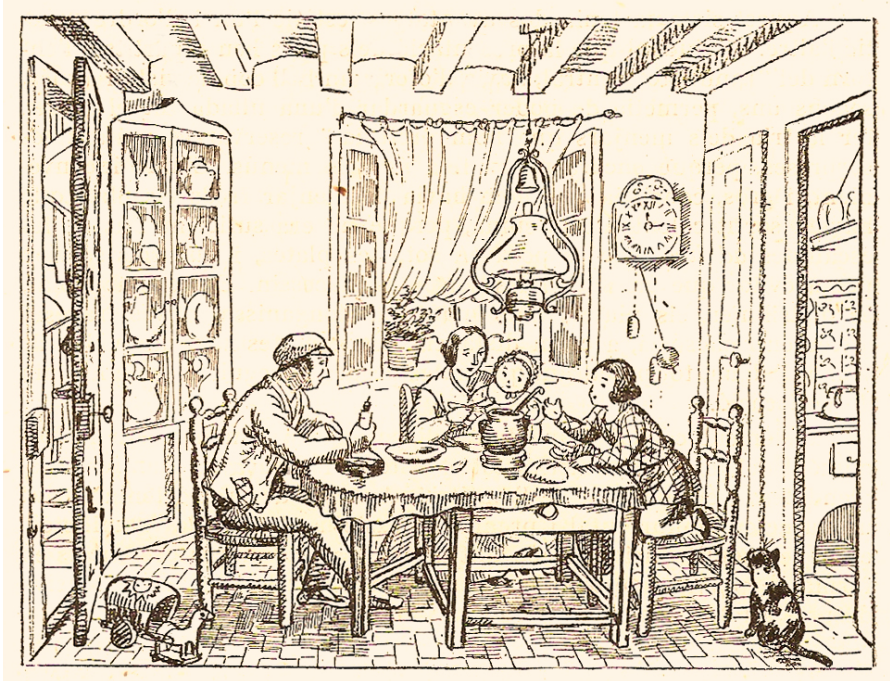

Figura 23
L'habitatge com a àmbit familiar: el menjador. Dibuix de Lola Anglada, extret del llibre de Francesc Curet, *Visions barcelonines, 1760-1860. La vida a la llar*. Barcelona, Dalmau i Jover, 1950.

Figures 24 i 25

Activitats realitzades a la cuina. Gravats extrets del llibre de Joan Amades *Històries i Llegendes de Barcelona. Passejades pels carrers de la Ciutat Vella*. Ed. a cura de J. Fabré i J.M. Huertas. Edicions 62, Barcelona, 1984.

Figura 24

Figura 25

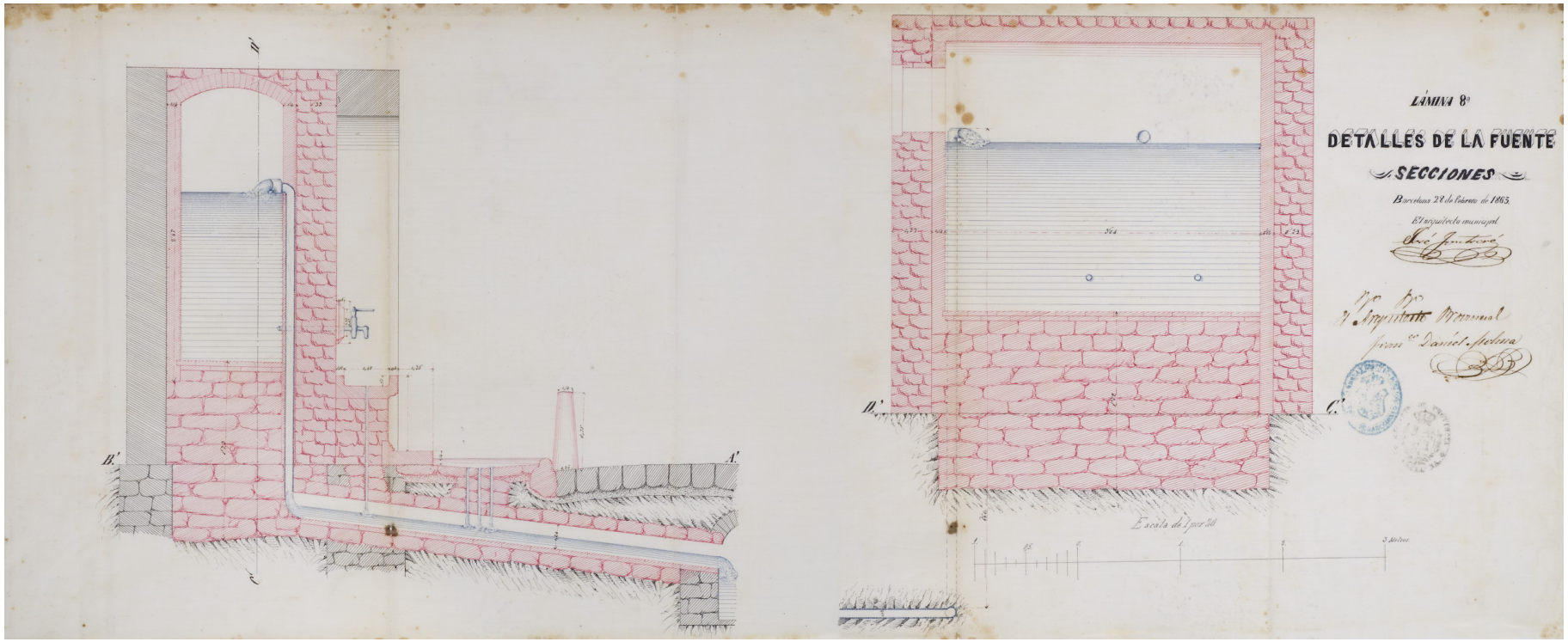

Figura 26
Josep Fontserè i Mestre; *Detalle de la Fuente, secciones*. 1863. Projecte de font al carrer de Ponent. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

Figures 28.1 i 28.2
Els safareigs col·lectius com a alternativa a les cuines d'habitatges per fer la bugada.

28.1
Gravats extrets del llibre de Joan Amades, *Històries i Llegendes de Barcelona. Passejades pels carrers de la Ciutat Vella*. Ed. a cura de J. Fabré i J.M. Huertas. Edicions 62, Barcelona, 1984.

28.2
Dibuix del safareig del carrer de Carretes. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

Figures 29.1-29.6
Emplaçament, planta baixa, planta de l'altell, planta d'habitatges, secció de la planta baixa, alçat i secció de la façana dels edificis situats al carrer de Joaquim Costa número 37 i 39. Francisco Batlley, 1867. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

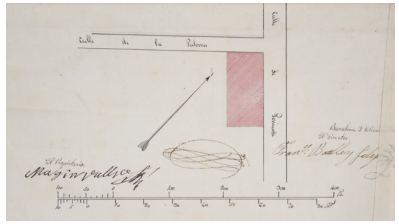

Figura 29.1

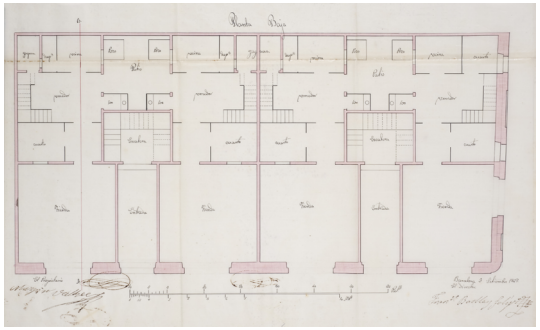

Figura 29.2
Planta baixa dels edificis amb les botigues i el nivell inferior dels habitatges vinculats a les botigues.

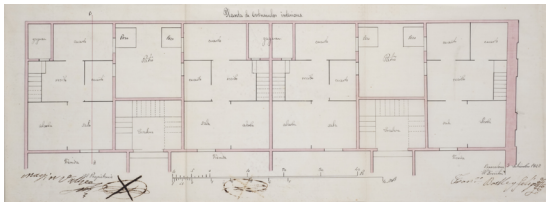

Figura 29.3
Planta de l'altell amb el nivell superior dels habitatges vinculats a les botigues.

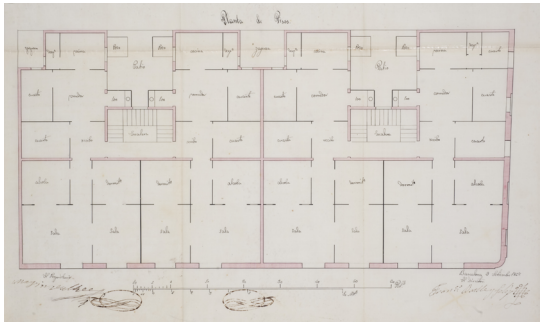

Figura 29.4

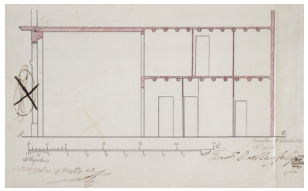

Figura 29.5
Secció on apareix la botiga (que agafa tota l'alçada de la planta baixa) i els dos nivells de l'habitatge vinculats a la botiga.

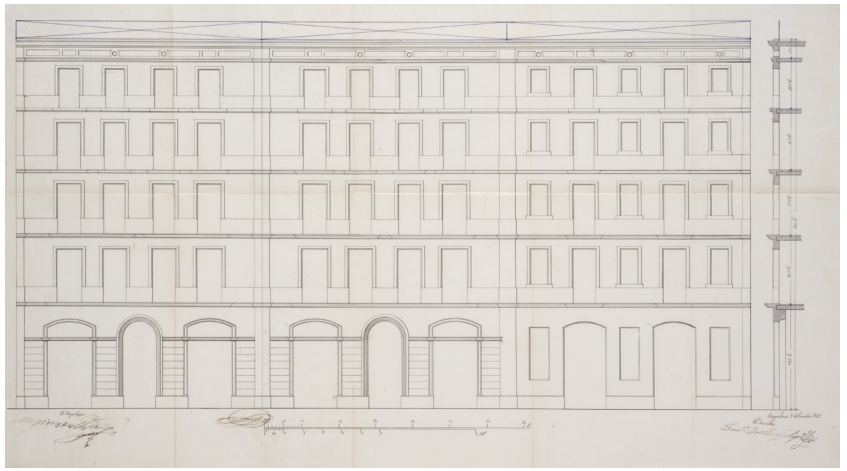

Figura 29.6

Les façanes

La valoració de les façanes en aquesta zona ens aporta unes consideracions especialment significatives. Es constata que s'assumeix un model de façana d'arrel neoclàssica compost a partir de l'ordenació simètrica i molt simple d'un conjunt, extraordinàriament limitat, d'elements estàndard, tots ells mancats d'ornamentació. Aquest model s'adapta a les diferents amplades de les parcel·les i, a Barcelona, esdevé una característica comuna dels edificis construïts entre la dècada de 1840 i la dècada de 1860. Podem veure, però, que en algunes edificacions de la dècada de 1860 dels anys seixanta, tot i que es manté aquest model, es comencen a donar solucions de façana en què es van introduint elements de singularització –com ara finestres balconeres, elements d'ordre, arcades en planta baixa, etc.–, amb el propòsit de suavitzar la monotonia i uniformitat que inevitablement provocava la reiteració d'aquell model estàndard de façana i de personalitzar, encara que de moment d'una manera molt lleu, cada un dels edificis (figura. 30, figures. 31 i 32 i figura. 33).

Figura 30
Façanes d'alguns dels edificis del carrer de Ponent.

Figures 31 i 32
Façanes d'alguns dels edificis de la zona de Ponent.

Figura 31

Figura 32

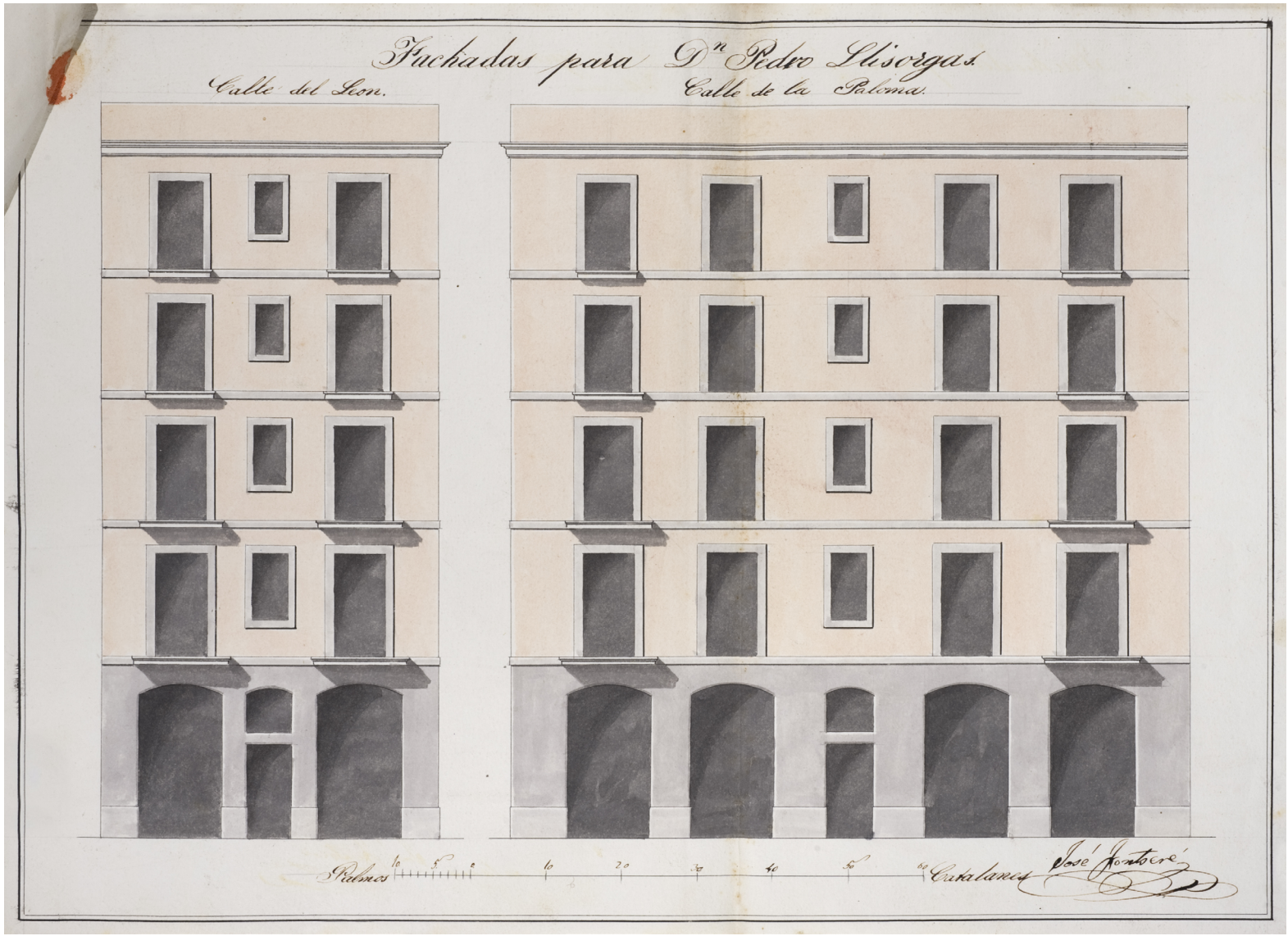

Figura 33
Alçats de l'edifici situat al carrer de Lleó número 9 i de la Paloma número 15. Josep Fontserè, arquitecte, 1846. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

Organització constructiva i estructural dels edificis

Des del punt de vista estructural, hem constatat que en una part important dels casos persisteix l'estructura pròpia de la casa d'escaleta. En aquestes cases, les parets de càrrega són també mitgeres (figura 13.1), que ens permet afirmar que la parcel·lació de petites dimensions allarga la vigència de la solució estructural utilitzada tradicionalment, ja que persisteixen les mateixes amplades de façana. Quan un edifici no supera els 6 m d'amplada de façana és d'una sola crugia i l'embigat carrega sobre les parets mitgeres. Quan l'amplada de façana és superior, es ressol l'estructura amb una altra paret de càrrega paral·lela a les mitgeres. És a dir, és una estructura de dues crugies longitudinals en la qual es dobla el plantejament estructural de la casa d'escaleta (figures 34.1, 34.2, 34.3 i 34.4).

Aquesta solució s'anirà superant, com veurem, en la segona fase, en la primera meitat de la dècada de 1860, quan es construeixen bona part dels edificis del carrer de Ponent (actual Joaquim Costa). Des del punt de vista estructural, molts edificis que es construeixen en aquest moment superen l'estructura marcada per les mitgeres, tot i que encara persisteixen alguns edificis idèntics als de la fase anterior. En bona part dels edificis bastits en aquest carrer ens trobem amb un plantejament estructural de parets de càrrega paral·leles a la façana, la qual també és estructural. D'aquesta manera, es desvincula l'amplada de l'edifici de l'estructura i dóna lloc a solucions molt més versàtils.

L'estructura que es planteja en aquests edificis constitueix un canvi fonamental en l'evolució del model de casa de veïns a partir de la segona meitat del XIX a Barcelona. En aquests edificis, es passa del plantejament d'una estructura que es genera a partir de les parets mitgeres, vigent en el moment immediatament anterior, a la solució de crugies paral·leles a la façana (figura 18 –Paloma número 10).

En definitiva, l'edificació de la zona de Ponent constitueix un moment molt interessant de transformació del plantejament d'habitatge col·lectiu. És un moment de transició entre la casa de veïns, que apareix en el segle XVIII (la que s'ha creat a partir del creixement i transformació de la casa urbana tradicional), i l'edifici d'habitatges concebut com a tal. D'aquí les indecisions i dificultats, tant des del punt de vista del plantejament estructural com des de l'organització dels espais.

Figures 34.1-34.4

Emplaçament, planta baixa, planta dels habitatges, secció de la façana i alçat de l'edifici situat al carrer de la Paloma número 9. Narciso Nuet, 1870. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Es pot apreciar l'estructura a còpia de tres parets de càrrega dues de les quals són les mitgeres de l'edifici.

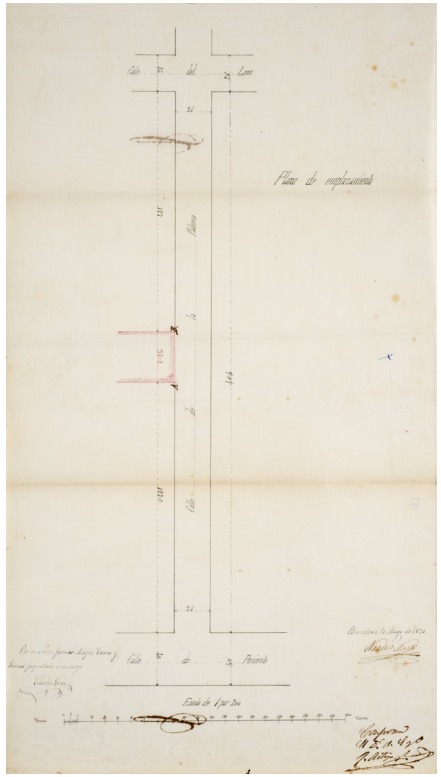

Figura 34.1

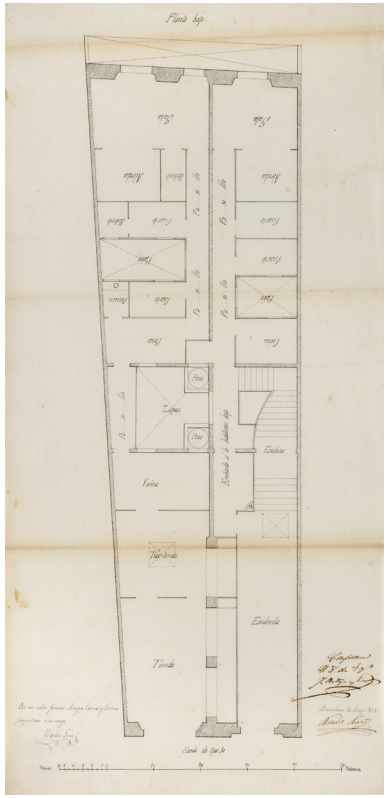

Figura 34.2

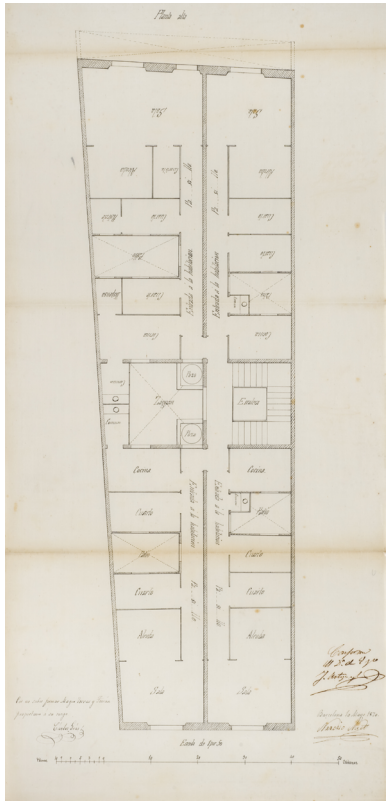

Figura 34.3

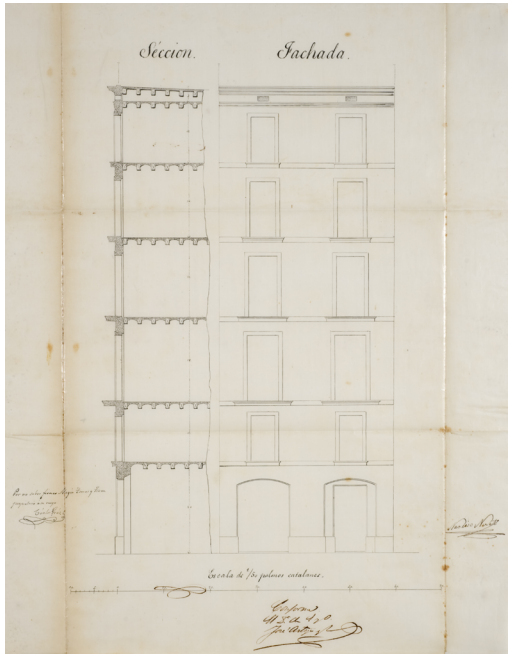

Figura 34.4

Figures 35 i 36
Aspecte actual d'alguns dels carrers de la zona de Ponent.

Figura 35

Figura 36

Edificis no destinats a l'habitatge

Pel que fa a les edificacions que no són habitatges, en la primera part de la urbanització del barri només hem pogut documentar dues construccions que inicialment no tenen l'ús residencial. La primera és l'edificació entre el carrer de Sant Vicenç, de la Paloma i de Ferlandina. En els quarterons de Garriga i Roca de 1858 ja apareix una edificació de característiques diferents als edificis d'habitatges i que pot tenir caràcter industrial (figura 5.1). A partir dels expedients localitzats podem afirmar que, encara que potser no inicialment, aquest és un solar que al 1880 està vinculat a la foneria de Josep Comas.[33]

La segona edificació que no es construeix inicialment com habitatge, tot i que així estava previst en la sol·licitud de permís a l'Ajuntament, és la que s'aixeca ocupant mitja illa entre Sant Vicenç, Paloma, Tigre i Lleó (és l'edifici que actualment es coneix com la sala de festes La Paloma). La documentació que s'ha trobat d'aquesta edificació ens permet parlar d'una operació singular que reforça la idea de barri residencial. La sol·licitud inicial presentada per Eulogio Soler i signada per Josep Fontserè i Domènech és per aixecar tota l'illa en una mateixa operació constructiva. Es planteja com una construcció de conjunt i simètrica que ocupa tota l'illa (figura 38). No sabem per quina raó només es van aixecar els edificis d'habitatges de mitja illa i a l'altra meitat només es va construir a nivell de planta baixa, tot i que es va respectar l'organització de façanes i obertures previstes en el projecte inicial.

En canvi, als números 42 i 44 del carrer de Joaquim Costa (figures 19.1, 19.2 i 19.3) hem pogut constatar com la pràctica totalitat de la parcel·la és ocupada en planta baixa per contenir instal·lacions industrials, mentre que la resta de les

33 En l'expedient 1435 de l'any 1880, localitzat a l'Arxiu Municipal Contemporani, a la cantonada del carrer de Sant Vicenç amb Paloma (actualment, Paloma 15b) s'hi refereix com la foneria de José Comas.

plantes de l'edifici, les quals exclusivament contenen habitatges, només ocupen una franja de parcel·la, de profunditat variable, situada al costat del carrer. Aquest tipus és el que a la bibliografia específica es defineix com a casa fàbrica i que ja existeix des del XVIII.[34] De fet, és el model que plantejava Josep Massanés en la seva proposta.

Figura 37
Cantonada del carrer del Lleó amb el carrer del Tigre. El tractament unitari que encara es pot descobrir en les façanes dels edificis que es van construir ens posa de manifest la unitat de la proposta feta per a tota l'illa compresa entre els carrers esmentats i els de la Paloma i de Sant Vicenç.

34 La idea de casa-fàbrica ja ens apareix en altres estudis del Raval, com: Aisa, Ferran; Vidal, Mei (2006). *El Raval. Un espai al marge*. Barcelona: editorial Base.

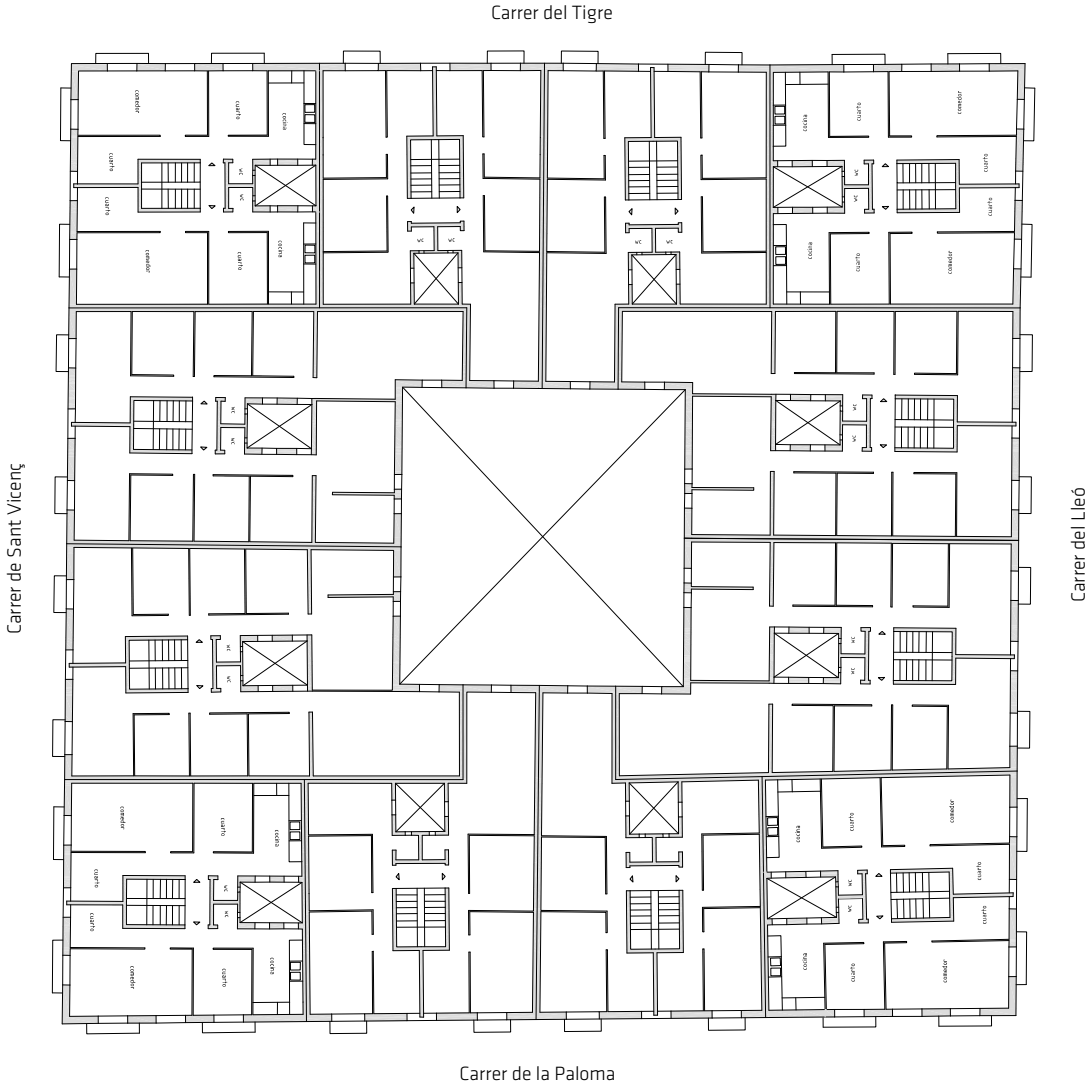

Figura 38

Restitució ideal de la planta d'habitatges de l'illa compresa entre els carrers del Lleó, del Tigre, de la Paloma i de Sant Vicenç tal com devia estar prevista en el projecte unitari de Josep Fontserè. Plantes realitzades a partir dels edificis que es van arribar a construir.

Zona del Palau Reial Menor

Designem com a zona del Palau Menor la part del teixit urbà de Barcelona delimitada pels carrers d'Avinyó, Gignàs, Ataülf, Templaris i Cervantes, i que conté en el seu interior els carrers de Palau, Comtessa de Sobradiel i el carrer i la placeta de Milans.

Hem escollit aquesta zona perquè es tracta d'una àrea de dimensions bastant considerables en la qual, a començaments de la segona meitat del segle XIX i d'una manera molt ràpida, es realitza una renovació del teixit urbà que se centra en la demolició de l'antic Palau Reial Menor (figura 39) i l'aprofitament de l'espai alliberat per aquesta demolició i el d'algunes finques veïnes per construir-hi edificis d'habitatges.

La transformació de la zona del Palau Menor es fa bàsicament mitjançant dues actuacions gairebé simultànies en l'inici, però que tenen promotors, dimensions i característiques ben diferents: una correspon a l'obertura del carrer i la placeta de Milans i l'altra, a la urbanització i edificació del sòl alliberat per l'enderroc de l'antic Palau Reial Menor.[35]

35 De fet, ens hem ocupat de l'operació de Milans perquè forma part de l'àrea del Palau Reial Menor i es dur a terme contemporàniament, i no per l'interès que pugui tenir aquesta operació per a les finalitats del nostre treball de recerca, és a dir, per a la relació que es pugui establir entre els habitatges construïts a Milans i els que es construiran més endavant en els processos de formació del teixit residencial ocorreguts a Barcelona entre finals del segle XIX i el 1936.

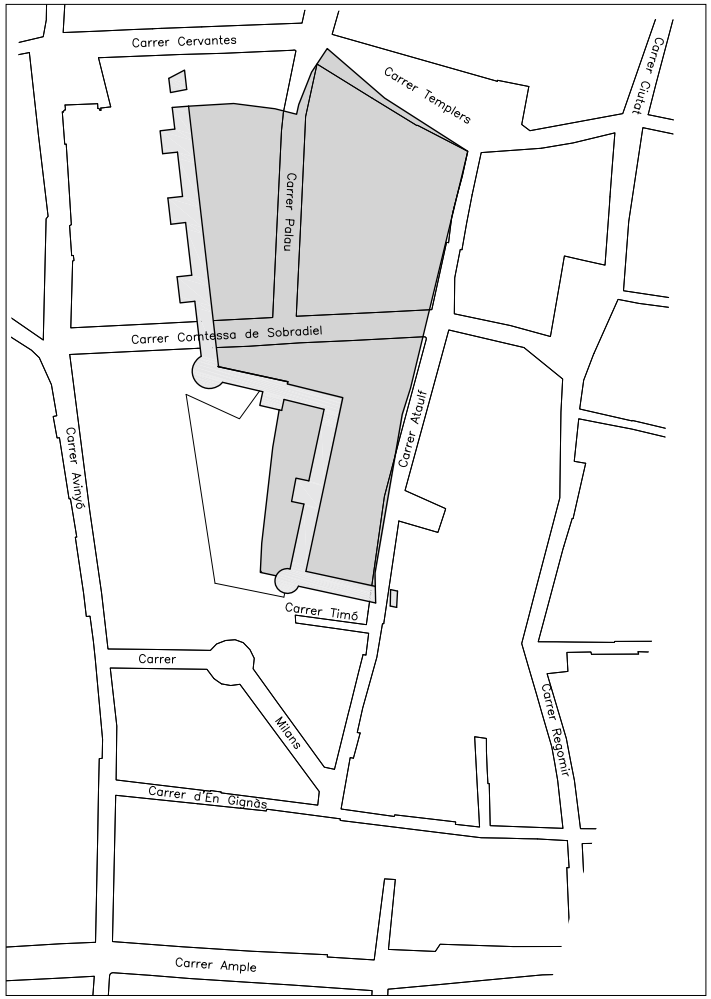

Figura 39
Àrea que ocupaven els edificis i dependències del Palau Reial Menor.

Figura 40
Miquel Garriga i Roca, Ramon Alabern; *Plano de Barcelona*, 1858. Quarteró número 7. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.
En aquest quarteró es pot veure el sector del carrer i la placeta de Milans completament edificat i les parcel·les edificades del sector del Palau Reial Menor.

Formació del sector del carrer i la placeta Milans

Si considerem l'inici de la tramitació administrativa i de la construcció, la primera de les operacions de què ens hem d'ocupar és la que afecta els terrenys situats a la part baixa del que hem anomenat, d'una manera genèrica, zona del Palau Menor. Aquesta operació afectava un terreny propietat de Francesc Milans, que es trobava enclavat immediatament a sota del recinte del Palau Menor, aleshores propietat dels Comtes de Sobradiel, i comprès entre aquest recinte, el carrer d'Avinyó, una parcel·la situada a la cantonada dels carrers d'Avinyó i d'en Gignàs, el carrer d'en Gignàs i el d'Ataülf (aleshores de la Baixada dels Lleons). A més a més, aquest terreny tenia a l'interior dos atzucacs que sortien dels carrers d'en Gignàs i d'Ataülf respectivament (figura 40). Com podem veure, es tractava d'un terreny força irregular i fraccionat i, en conseqüència, de poc o difícil aprofitament.

L'any 1849, el propietari de l'esmentat terreny demana a l'Ajuntament que l'autoritzi a obrir un carrer –futur carrer de Milans–, que passi per l'interior del seu terreny i que, partint del carrer d'Avinyó, desemboqui en el d'Ataülf, molt a prop de la cantonada amb el d'en Gignàs, després d'haver fet, gairebé a la meitat del seu recorregut, un canvi de direcció que es vol articular mitjançant una placeta de planta poligonal –la futura plaça de Milans (figura 41).[36]

Hi ha dues qüestions que apareixen immediatament. En primer lloc, sembla clar que l'operació estava, si més no, incentivada pel propòsit que ja tenien en aquell moment els comptes de Sobradiel d'enderrocar el Palau Reial Menor i de parcel·lar el terreny alliberat, propòsit que posa de manifest el fet que, l'any 1848, haguessin fet aixecar un plànol de la seva propietat i que n'haguessin calculat la superfície. L'operació de Milans, per tant, tot i els trets que la

36 *Expediente referente a la abertura de una nueva calle desde la de Escudellers Blanchs a la Plaza dels lleons solicitada por Francisco de Milans y de Duran y Ramon de Milans y de Gregorio.* Expedient 1121-B. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

diferencien radicalment de la que va permetre l'ocupació dels terrenys del Palau Reial Menor, s'ha de considerar com una actuació paral·lela, estimulada pels indicis de l'actuació veïna i determinada per la mateixa voluntat d'obtenir sòl edificable apte per construir edificis d'habitatges. En segon lloc, és ben palès que l'obertura del carrer i de la placeta de Milans no tenia cap altra finalitat que la d'aconseguir un aprofitament del terreny òptim a còpia d'augmentar al màxim la llargada de façana a la qual es poguessin obrir els futurs habitatges, tot i que l'evidència d'aquest propòsit es volgué endolcir mitjançant una preocupació notòria per la qualitat formal del nou espai urbà.

Tot i la voluntat de dignificar-la formalment, l'operació de Milans aixecà una forta oposició per part dels veïns de la zona, els quals van adreçar a l'Ajuntament un escrit demanant la denegació del permís sol·licitat d'obertura de carrers. L'Ajuntament, però, va desestimar aquesta al·legació i autoritzà finalment l'obertura. Ben significativament, els arguments esgrimits per valorar l'operació, tant per part dels veïns com per part de l'Administració, se cenyien exclusivament a les característiques del carrer –és lleig, és innecessari i el seu traçat no rectilini representa un perill públic, manifestaven els veïns; l'Ajuntament declarava que era una millora pública–, però en cap moment no es qüestionava la densificació que el traçat permetia, ni tampoc la inevitable dislocació dels habitatges que s'havien de construir.

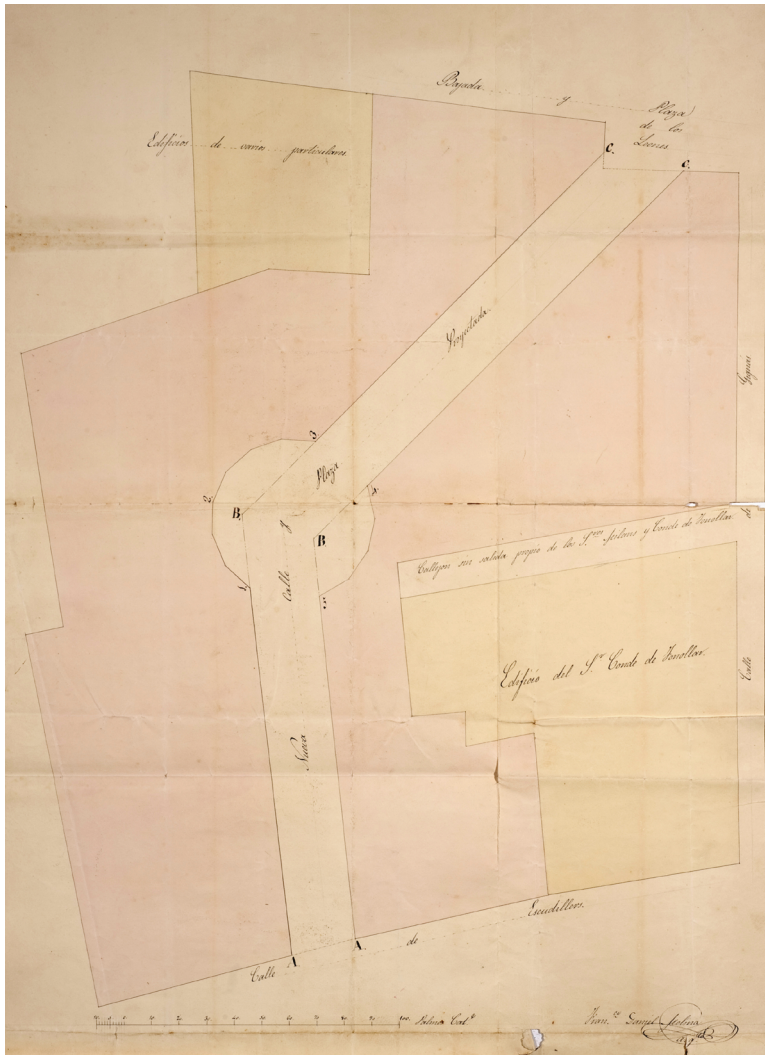

Figura 41
Plànol contingut en el *Expediente referente a la abertura de una nueva calle desde la de Escudellers Blanchs a la plaza dels Lleons solicitado por Francisco de Milans y de Duran y Ramon de Milans y de Gregorio*. 1849.

Anàlisi del teixit residencial del sector de Milans

La disposició en planta dels habitatges que es van construir en el sector de Milans (figura 42) ens apareix totalment mediatitzada pel traçat dels carrers i de la placeta i pels límits del terreny disponible, de tal manera que el que en essència hi trobem és la definició d'una crugia davantera, paral·lela al carrer, en la qual s'hi situen les dependències principals, obertes a l'espai públic, i un esforç poc reeixit d'ocupar l'espai comprès entre aquesta crugia i el fons de la parcel·la, amb caixes d'escala i dependències secundàries obertes a androne i a patis petits.[37] Els habitatges que resulten de l'obertura del carrer i la placeta de Milans tenen, per tant, les mateixes característiques que presenten sovint els que es van obtenir en els processos d'obertura dels carrers de Ferran, de Jaume I i de Princesa, però en el cas de Milans el mòbil de l'actuació no va ser una voluntat de millora urbana –tot i que l'Ajuntament així ho argumentava per justificar la llicència d'obertura que va concedir–, sinó el desfici per aprofitar al màxim el terreny d'un particular. Sigui com sigui, l'operació d'obertura del carrer i la placeta de Milans és equiparable a les operacions d'esventrament que s'havien produït, i es continuaven produint, a Barcelona –i a moltes altres ciutats europees–, i els habitatges que s'hi construeixen responen als processos de densificació que impliquen aquesta mena d'operacions. Per tant, no es poden comparar amb els habitatges sorgits d'unes operacions basades en l'ocupació de sòl lliure

37 Les dependències posteriors d'alguns dels habitatges de la banda de dalt de la plaça de Milans, encara que s'acabin obrint al pati d'illa de l'àrea del Palau Reial Menor, inicialment només ventilaven a una androna que, al final, s'ajunta amb el pati d'illa. Si en determinats habitatges hi trobem una organització de la planta que ens pot fer pensar en alguna de les solucions que hem trobat a la zona de Ponent, aquesta similitud només es pot produir en aquells trams en què, per casualitat, la regularitat, amplada i profunditat del tros de solar que s'ocupa és similar al dels habitatges de la zona esmentada. Les solucions de planta d'aquests habitatges són, simplement, una més de les disposicions aleatòries que genera l'ocupació de l'espai edificable comprès entre el carrer i els límits de la parcel·la.

–o alliberat mitjançant actuacions globals d'enderroc– i parcel·lat i construït de manera més o menys regular a fi d'obtenir habitatges més o menys estàndard, tal com són la resta d'actuacions dins del casc antic i a l'Eixample de què s'ocupa el nostre treball.

Pel que fa al tractament formal que es donà al conjunt dels edificis, ja hem apuntat que hi havia la clara voluntat de crear un espai urbà agradable i coherent, que ajudés a fer tolerable la immediatesa pragmàtica de l'obertura del carrer de Milans. Francesc Daniel i Molina va saber donar a la seqüència del carrer i a la placeta de Milans un aspecte alhora unitari i pintoresc a partir de la utilització continguda, però eficaç, del llenguatge neoclàssic a còpia d'articular les cantonades del conjunt amb pilastres de configuració a vegades molt simplificada, i de resoldre la trobada incòmoda dels dos segments del carrer de Milans mitjançant una plaça de planta poligonal,[38] que amaga la petitesa de les seves dimensions gràcies a què la reiteració hàbil del tractament de cada una de les seves cares crea un espai il·lusionista de dimensions perceptivament imprecises. També, doncs, des del punt de vista del tractament formal advertim que l'única lògica que preval és la de definir i configurar l'espai urbà.

38 Es tracta d'un polígon regular de disset costats, sis dels quals corresponen als dos trams del carrer de Milans.

Figura 42
Planta dels habitatges del sector del carrer i plaça Milans. Plànol elaborat redibuixant la planta més significativa del sector sobre el plànol parcel·lari de Barcelona a escala 1:200. Les plantes dels edificis són extretes dels corresponents expedients de sol·licitud de llicència d'obres.

Formació del sector del Palau Reial Menor

Si, com hem vist, l'any 1848 ja hi ha indicis que els comtes de Sobradiel es plantegen enderrocar el Palau Menor i els edificis annexos (figura 43), i parcel·lar els terrenys de la seva propietat que aquests enderrocs havien de deixar lliures, no és fins l'any 1852 en què Josep Buxeres, apoderat general dels comtes, demana permís a l'Ajuntament per obrir tres carrers en els terrenys que, per simplificar, en direm "del Palau Menor", i adjunta uns plànols amb el traçat dels carrers esmentats.[39] El carrer principal s'havia d'anomenar carrer de la Comtessa de Sobradiel i uniria el carrer d'Avinyó –en el punt de confluència amb el d'Escudellers– amb el carrer d'Ataülf (aleshores carrer de la Baixada dels Lleons). El segon carrer, que s'anomenaria carrer de Palau, continuaria el dels Gegants fins a trobar-se amb Comtessa de Sobradiel. El tercer, que s'hauria de dir de Lluís de Recasens, uniria el carrer d'Avinyó amb la placeta dels Lleons (figura 44). Evidentment, l'obertura dels carrers havia de significar la demolició dels edificis existents i, en especial, del Palau Reial Menor, tot i que, a manera de compensació, en la sol·licitud es precisava que es volia conservar la capella del Palau, situada al carrer d'Ataülf.

No cal seguir tota la tramitació d'aquesta sol·licitud ja que s'estén al llarg d'un període força llarg. En destaca, però, la voluntat municipal d'assegurar una amplada de carrers relativament gran (32 pams), de regularitzar el carrer d'Ataülf i que algun dels nous carrers que havien de partir del d'Avinyó –o Avinyó-Escudellers– poguessin arribar a empalmar amb la plaça del Regomir. De tant en tant apareix alguna lamentació resignada per l'enderroc del Palau Menor. El 2 de gener de 1854 es concedeix el permís d'enderroc i d'obertura sol·licitat. A partir de la concessió

39 Expedient 1321 bis. *Expediente sobre la abertura de varias calles en el terreno que ocupa el edificio conocido por El Palau según el proyecto firmado por el apoderada de los Excelentisimos Condes de Sobradiel*. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

del permís hi ha un període de quietud que s'explica quan ens assabentem que el 6 de maig de 1857 els comtes de Sobradiel es venen la propietat del Palau Menor a Manuel de Compte, el qual a partir d'aleshores actuarà de forma decidida: el 9 de juny de 1857, l'arquitecte Josep Nolla elabora un plànol d'ordenació del sector i el 23 de juny del mateix any Manuel de Compte demana permís per començar les obres dels carrers de Palau i de la Comtessa de Sobradiel (ben significativament, no fa cap esment del de Lluís de Recasens). Un any més tard, el 6 d'abril de 1858, Joaquim de Compte, propietari d'un solar al carrer d'Ataülf, demana a l'Ajuntament que no concedeixi permís per a l'obertura del carrer de Lluís de Recasens, tot al·legant, entre d'altres raons, que aquest carrer és inútil ja que no pot empalmar amb la plaça del Regomir; que estaria situat entremig del carrer de la Comtessa i el de Milans (corresponent a l'actuació portada a terme pels germans Milà, a la qual ens hem referit abans, i que ja estava obert en aquell moment) i, per tant, la seva obertura seria supèrflua i no tindria cap sentit; i que "varios particulares, deseosos de luz y ventilación mayor que la que les ofrecía el ancho de una calle, propusieron al dueño del Palau la formación de solares unidos a jardines, con un área de 26 a 30.000 palmos". L'Ajuntament accepta aquesta petició amb interès. I el 19 de juny de 1859 el governador autoritza a l'Ajuntament que aprovi la supressió del carrer de Lluís de Recasens i, d'acord amb un plànol redactat per Elies Rogent i Daniel i Molina a partir del de Josep Nolla (figura 45), fixa en 23.775 pams quadrats la superfície del que ja podem anomenar pròpiament *pati d'illa*. Aquest pati d'illa representa un pas endavant envers les solucions que trobàvem a la zona de Ponent i a la de Milans.

A la zona de Ponent veiem que es dividia el sòl disponible en parcel·les regulars i equivalents, amb una amplada suficient per donar façana a una o dues dependències d'un habitatge, i amb una profunditat adequada per contenir un habitatge obert a carrer i a un petit pati de parcel·la –sovint una simple androna– o un habitatge amb una façana a carrer i una altra oberta exclusivament al pati-androna. Els edificis d'habitatges tenien, per tant, una façana oberta al carrer i una altra a un espai interior de molt escassa profunditat. El nombre de carrers que s'acabava obrint sobre el terreny i la regularitat del seu traçat venien determinats fonamentalment per la necessitat d'assolir aquesta mena d'edifici tipus.

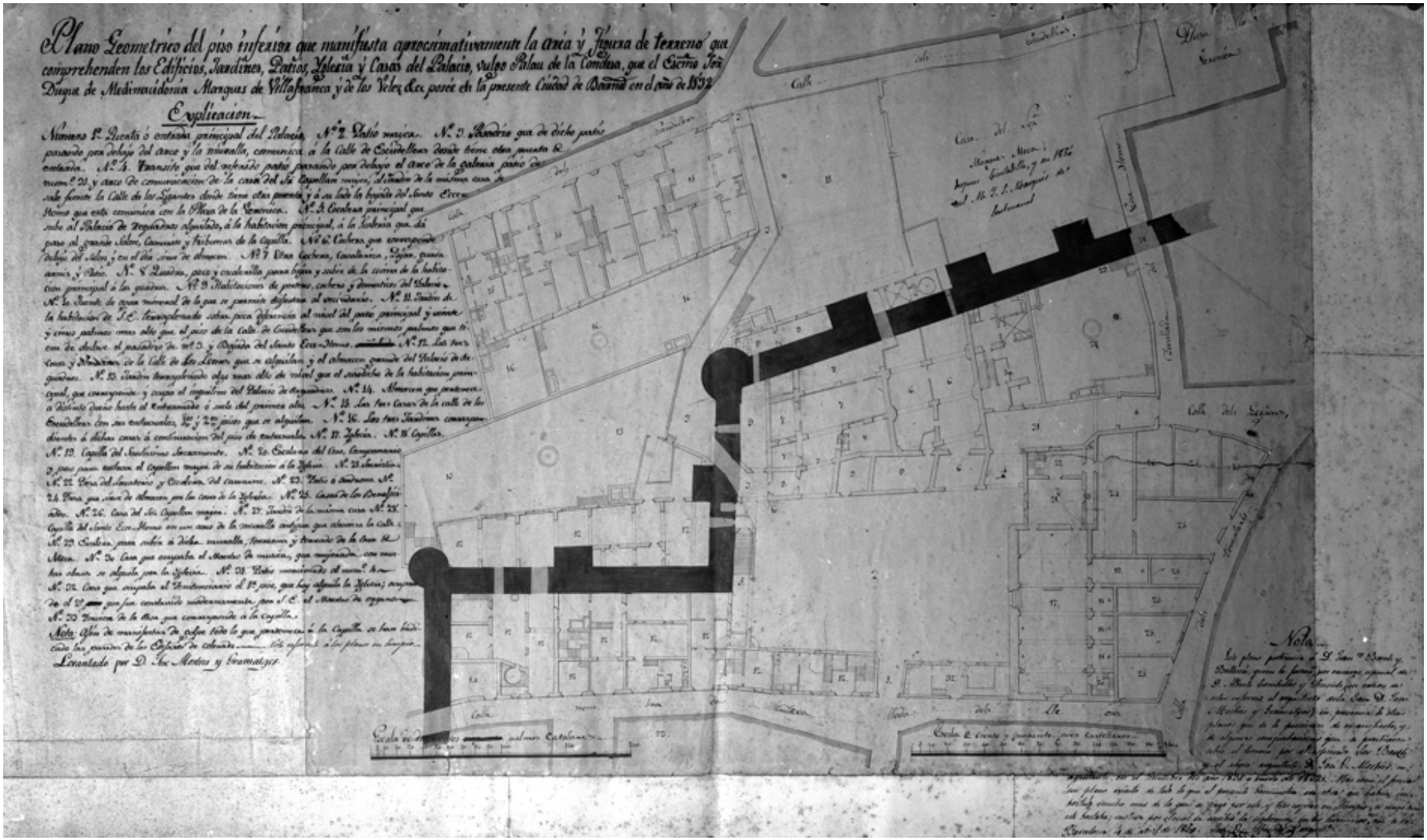

Figura 43

Josep Mestre, *Plano geométrico del piso inferior que manifiesta aproximadamente la área y Figura del terreno que comprenden los Edificios, Jardines, Patios y Casas del Palacio*. 1832. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

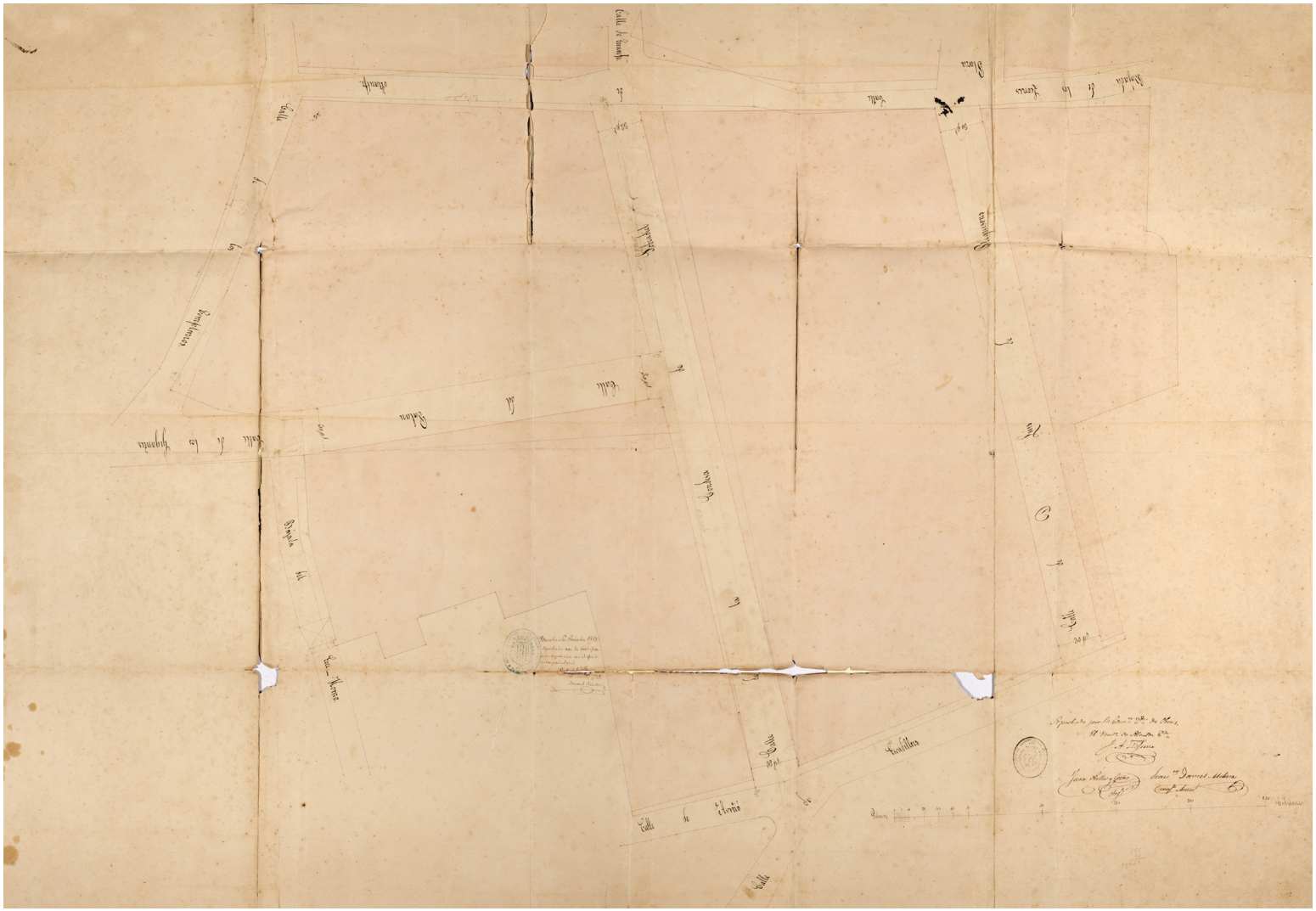

Figura 44
Josep Nolla, 1852. Plànol amb el traçat de carrers que es proposa per al sector del Palau Reial Menor. Presentat per Josep Buxeres. En aquest plànol, a més a més dels carrers del Palau i de la Comtessa de Sobradiel, es preveu un tercer carrer –carrer de Recasens– que uniria el carrer d'Avinyó amb la placeta dels Lleons. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

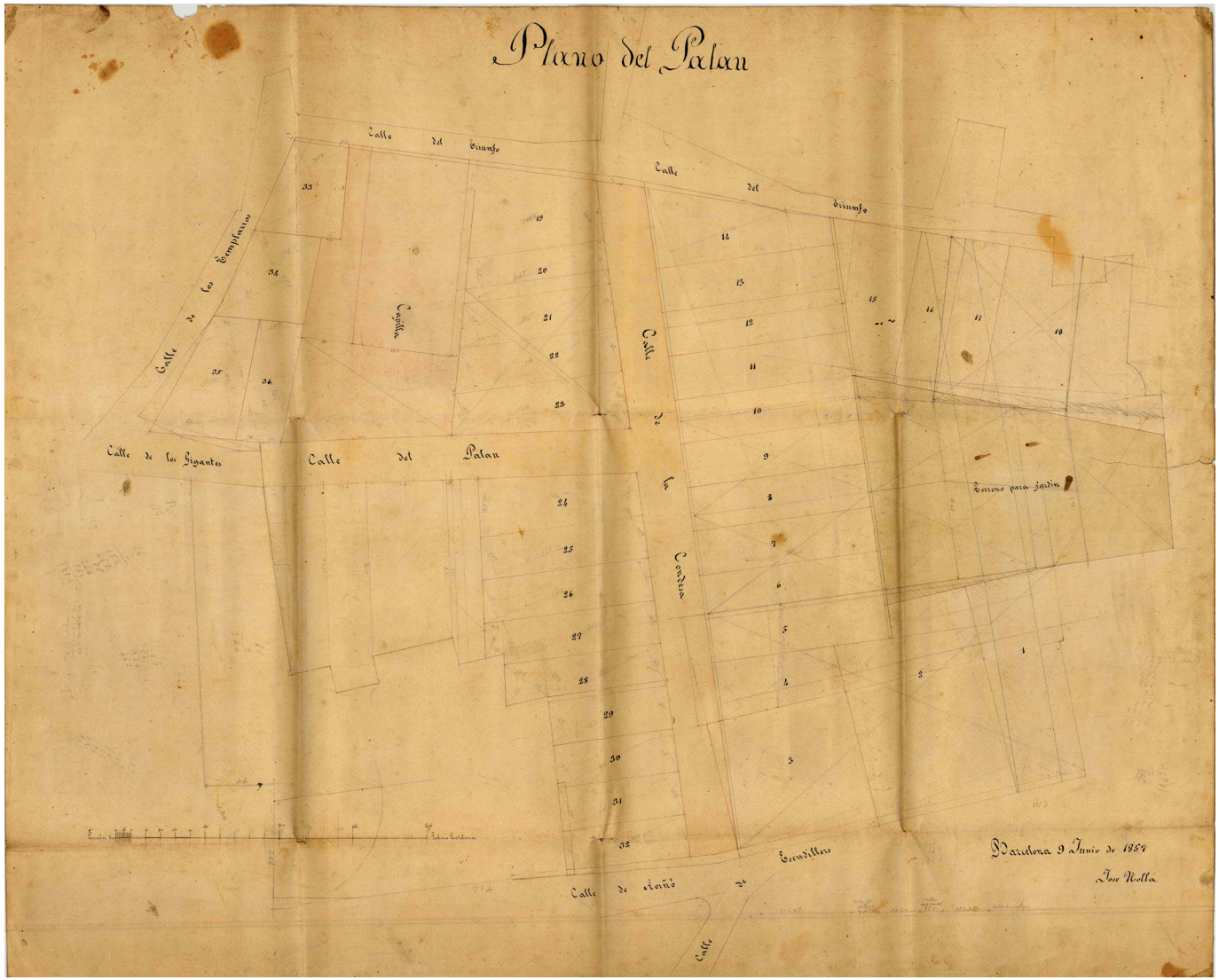

Figura 45

Josep Nolla; *Plano del Palau*, 1857. Aquest plànol fou modificat l'any 1859 per Elies Rogent i Francesc Daniel Molina suprimint el carrer de Recasens i contemplant el pati interior d'illa d'acord amb la proposta de Joaquim de Compte. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

En el cas de l'operació de Milans, es posava de manifest la voluntat d'obtenir la màxima superfície possible de façana al carrer a fi d'incrementar el nombre d'habitatges que es podien construir en un terreny d'utilització difícil i d'assolir, a més a més, que els habitatges –o, al menys, el nombre màxim de les dependències– s'obrissin a uns espais exteriors de dimensions tolerables. Ara bé, en aquest cas l'espai exterior al qual s'obrien els habitatges era exclusivament l'espai públic viari i, per això, l'espai viari s'havia d'incrementar fins a un nivell que portava aquesta solució quasi a l'absurd.

A la zona del Palau Menor inicialment s'havia optat pel mateix tipus de solució que a la zona de Ponent i s'havien previst dos carrers paral·lels –Comtessa i Recasens–, que havien d'articular una parcel·lació de característiques i dimensions similars a les que trobàvem en aquella zona. Ara bé, a la zona de Palau les expectatives eren ben diferents: es tractava d'una zona de prestigi, situada al bell mig de la ciutat i amb reminiscències aristocràtiques i, per això, els qui van adquirir les parcel·les i hi van construir uns edificis que sovint havien de contenir els propis habitatges a la planta principal, no eren els obscurs menestrals i petits constructors que trobàvem a la zona de Ponent, sinó personatges com Manuel de Compte, que havia comprat tots els terrenys als comtes de Sobradiel i que de bon començament ja es reservà per a ell mateix una gran parcel·la, Joaquim de Compte, qui promourà –cal pensar que en nom de la resta de propietaris de l'illa– la supressió del carrer de Lluís de Recasens i la creació del pati d'illa, Josep Antoni Buxeres, antic apoderat general dels comtes de Sobradiel, o gent del mateix nivell social. Per això, mentre que en el plànol de Nolla de 1857 apareixia, com hem dit, una primera proposta de parcel·lació amb parcel·les de mida reduïda, similars per les seves dimensions a les de Ponent, els edificis que s'acaben construint ocupen com a mínim dues d'aquestes parcel·les (la que construeix Isidre Sicart n'ocupa sis). Per això, també, els propietaris del sector situat a sota del carrer de la Comtessa de Sobradiel opten pel pati d'illa com a solució d'esponjament del terreny edificable, que permet que els habitatges estiguin en "solares unidos a jardines" i que tinguin "luz y ventilación mayor que las que les ofrecía el ancho de una calle". La superfície del pati d'illa es fixa en 23.775 pams quadrats, i es determinen uns límits de profunditat de l'edificació regulars. La profunditat de l'edificació compresa entre el carrer i el pati d'illa serà d'uns 22 m, llevat del tram corresponent al carrer d'Avinyó (solar d'Isidre Sicart), que en tindrà 25. La definició del pati d'illa comporta l'aparició d'una autèntica façana, oberta a un espai lliure

ample, ben ventilada, paral·lela i complementària a la del carrer, i amb això ens trobem amb una situació en la qual la façana a carrer continua sent la façana representativa i exigible en els plànols de sol·licitud de permís municipal d'obres, el tractament formal de la qual ha d'obeir a unes raons compositives precises mentre que la façana posterior podrà ser considerablement més lliure i domèstica, perquè no té un caràcter públic i representatiu i no està sotmesa a les pretensions formals corresponents, i obligades, ni al control municipal. Una façana a la qual es podran obrir de manera més despreocupada unes dependències que, tot i així, podran tenir l'apreciació màxima, perquè, precisament, són les que s'obren a "jardines" i tenen una "luz i ventilación mayor de las que ofrecen el ancho de la calle" (figures 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52 i 53).

Figura 46
Aspecte actual del pati interior de l'illa del sector del Palau Menor.

Figures 47-52
Aspecte actual del pati i dels jardins de l'interior d'illa del sector del Palau Reial Menor.

Figura 4 7

Figura 48

Figures 46-51
Aspecte actual del pati i dels jardins de l'interior d'illa del sector del Palau Reial Menor.

Figura 49

Figura 50

Figura 51

Figures 52 i 53.
Aspecte actual del carrer de la Comtessa de Sobradiel.

Figura 52

Figura 53

Anàlisi del teixit residencial del sector de Palau Reial Menor

Organització dels edificis d'habitatges

Quan examinem les plantes dels edificis que es van construir als terrenys alliberats per l'enderroc del Palau Reial Menor (figura 54), podem apreciar un conjunt força coherent de provatures en la definició d'un tipus d'edifici d'habitatge plurifamiliar, de nivell mitjà i alt. Un conjunt de provatures que, d'alguna manera, es poden posar en paral·lel amb les que, quasi contemporàniament, es van produir a la zona de Ponent pel que fa al camp dels edificis d'habitatges plurifamiliars d'un nivell molt més modest.

Comencem parlant d'un tipus d'edifici que sorgeix arrel de l'operació del Palau Menor i que apareix per satisfer unes demandes de confort i de representativitat social ben precises. Hem parlat de la constitució d'un autèntic pati d'illa com un dels trets més importants que es poden apreciar a la zona del Palau Menor i dels canvis que això permet, o al menys propicia, en la valoració de les dependències situades a la part posterior de l'edifici i, en conseqüència, en l'organització global dels habitatges. Examinen ara una altra particularitat significativa molt present en aquesta zona: un tractament específic dels accessos i del patis de llums que trobem als casals més importants del Palau Menor i que esdevindrà un model àmpliament utilitzat en molts dels edificis d'alta qualificació que s'edificaran a l'Eixample.

A part del casal que es van fer construir els comtes de Sobradiel al carrer de Palau número 3,[40] els edificis més grans i de més significació de la zona són, entre d'altres, les cases de Manuel de Compte, Fèlix Mitjans, Josep Buxeres, Joaquim de Compte, Simó Coll, Isidre Sicart i Joan Font i Mariages (veure figura 55). Són cases de personatges de l'alta burgesia barcelonina del moment, alguns del quals, com hem vist, van tenir una participació directa en l'operació d'enderroc de l'antic Palau Reial Menor i en la urbanització dels terrenys alliberats arrel de l'enderroc. Una gran part d'aquests edificis es van construir quasi simultàniament i responien a un programa similar: l'habitatge del propietari i promotor havia de tenir unes dimensions considerables i s'havia de situar a la primera planta de l'edifici, mentre que cada una de les plantes superiors havien d'allotjar dos o més habitatges de lloguer; la planta baixa havia de contenir dependències comercials, sovint vinculades a l'habitatge principal i, com a fet especial, a les cases de Manuel de Compte i Josep Buxeres es preveia una planta entresol vinculada al pis principal i a les dependències de la planta baixa.[41] Tots aquests edificis, per tant, semblaven partir d'una idea molt clara, comuna a tots els propietaris que els van promoure; una idea en la qual l'ambició de crear un habitatge per a ús propi, gran, luxós i d'alta significació social a la planta primera –coherentment anomenada principal– es combinava amb el desig d'assegurar l'obtenció de rendes mitjançant el lloguer dels habitatges fets a les plantes superior. Una mansió amb una casa de veïns a dalt.

La solució que Elies Rogent i Felip Ubach van donar al programa que plantejaven els seus clients va partir de

40 El casal dels comtes de Sobradiel té la capella dels Templers a la part posterior i amb l'accés pel carrer d'Ataülf. Aquesta capella, restaurada per Elies Rogent, és l'única construcció que roman de l'antic Palau Reial Menor.

41 En els edificis més rics –cases de Manuel de Compte, Josep Buxeres i Isidre Sicart–, part de la zona interior de la planta baixa s'havia de destinar a cotxeres, quadres i dependències auxiliars.

la idea d'organitzar l'edifici en funció de les necessitats d'ús i de representació de la planta principal, i van supeditar l'organització global de l'edifici a la disposició d'aquesta planta. Ara bé, perquè l'habitatge del pis principal assolís el caràcter aristocràtic i representatiu que es desitjava, els arquitectes autors del projecte van decidir disposar-lo d'acord amb una reminiscència dels palaus urbans construïts a Barcelona d'ençà de l'edat mitja, i diferenciar, de la manera més estricta possible, l'accés a la planta principal de l'accés a les plantes ocupades pels habitatges de lloguer (una operació similar que va adoptar contemporàniament Josep Oriol Mestres a la Casa Peix Traveria, 1856-1859).

En els edificis més representatius de la zona, l'habitatge principal s'organitza entorn d'un pati de dimensions relativament generoses i planta més o menys quadrada, que assumeix el paper del pati central al voltant del qual s'articulava el palau urbà que es prenia com a referència. A dins o al costat d'aquest pati es desenvolupa una escala oberta la qual només dóna accés a l'entrada "representativa" de l'habitatge que ocupa el pis principal. Al pati principal s'hi arriba des del carrer mitjançant un portal i un ampli cancell, que abasta tota la profunditat de la primera crugia de l'edifici, i tota la seqüència cancell - pati principal - escala d'accés al pis principal sol ser visible des del carrer estant i té un caràcter semipúblic i una aparença solemne (figures 56, 57 i 58).

Els habitatges dels pisos superiors s'adapten a l'organització de l'edifici, que ve determinada pel pis principal, i el pati principal esdevé simplement un pati generós de llums i ventilació, sovint complementat per altres patis de ventilació de dimensions més reduïdes (també presents a la planta principal). Als habitatges de les plantes superiors s'hi accedeix per una escala, diguem-ne secundària, diferenciada de la que dóna accés exclusiu al pis principal. Aquesta segona escala –la qual sovint també actua com a escala de servei de l'habitatge principal– s'emmarca dins d'una caixa que abasta tota l'alçada de l'edifici i a la qual s'accedeix des d'una porta, al més discreta possible, situada força aleatòriament, a vegades al cancell d'entrada, a vegades al pati principal i a vegades en un dels replans de l'escala principal.

En el procés de construcció dels edificis més importants de la zona del Palau Menor, sembla com si la relació que s'estableix entre les dues entitats que els constitueixen –el pis principal i els habitatges de lloguer de les plantes superiors– es plantegés de bell nou i es busqués una solució apropiada mitjançant un conjunt coherent d'experiències.

Pel que fa a la seqüència portal-cancell-pati-escala, que, com hem vist, ha de configurar l'accés solemne al pis principal i assegurar-ne el caràcter preeminent, podem observar com es produeixen una sèrie de provatures encaminades a definir la forma i l'articulació dels elements que la componen.[42] Així, veiem que als projectes inicials que elabora Elies Rogent per a les cases de Manuel de Compte (figures 59.1, 59.2 i 59.3) i Josep Buxeres (figures 60.1, 60.2, 60.3, 60.4 i 60.5), l'escala principal ens apareix com un element sens dubte solemne i de grans dimensions, però encara tancat i autònom, independent del pati central –tot i que és al costat– i del cancell del qual parteix –encara que es projecti sobre aquest cancell mitjançant els dos graons inicials de la primera tramada. Ara bé, en el procés de construcció de la casa de Manuel de Compte, Rogent modifica aquesta disposició i organitza la convincent seqüència d'accés des del carrer que encara es pot veure avui, amb la qual reprodueix amb força fidelitat la que trobem als palaus urbans gòtics i barrocs de Barcelona. L'escala principal té dos trams i arrenca del pati, en el costat dret. El primer tram discorre dins del cos de l'edifici però completament obert al pati mentre que el segon tram salta, completament descobert, dins de l'espai buit del pati i arriba a l'entrada del pis principal. La totalitat del conjunt format pel cancell, el pati i l'escala principals és perfectament visible des del carrer a través de l'ampli portal –que

42 Tot i que, dins d'aquest conjunt, un bon nombre dels edificis es construeixen sobre parcel·les que impliquen solucions de planta específiques. Les cases de Feliu Mitjans, Font i Mariages, Josep Buxeres i Isidre Sicart estan situades en cantonades, mentre que la de Manuel de Compte ocupa una parcel·la de grans dimensions però força irregular, i amb una possibilitat de ventilació al llarg de quasi tot el seu costat dret.

abasta l'alçada de la planta baixa i l'altell–, i té com a fons el segon tram de l'escala i la paret sobre la qual es disposa (figures 56, 57 i 58). La configuració que Rogent va donar al conjunt dels elements d'accés a la casa de Manuel de Compte degué semblar una solució ben satisfactòria ja que la veiem aplicada, amb les adaptacions requerides per les particularitats de cada parcel·la, a les cases de Fèlix Mitjans (figures 61.1, 61.2, 61.3, 61.4 i 61.5) i de Joan Font i Mariages (figures 62.1, 62.2, 62.3, 62.4 i 62.5)[43] –i a les dues entrades de la d'Isidre Sicart.[44] (figures 63.1, 63.2, 63.3, 63.4 i 63.5) Finalment, a les cases de Joaquim de Compte (figures 64.1, 64.2, 64.3 i 64.4) i Simó Coll (figures 65.1, 65.2 i 65.3) i l'edifici del carrer de la Comtessa de Sobradiel número 6 (figura 54), la seqüència cancell - pati - escala principal presideix la disposició d'uns edificis entre mitgeres, de planta més o menys regular i de dimensions de parcel·la comparables, que segueixen la mateixa solució que trobàvem a la casa de Manuel de Compte.[45]

La situació de l'escala que porta als pisos de les plantes superiors i l'accés des de la planta baixa són força més aleatoris i fluctuants que no pas els de la planta principal. A les cases situades al carrer del Palau i al costat nord del carrer de la Comtessa de Sobradiel –totes elles en cantonades o, pel que fa a la casa

43 En aquests casos, la dimensió més reduïda del pati obliga que l'escala principal arrenqui del cancell, tot i que es desenvolupa plenament i de la mateixa manera com acabem de descriure per a la casa de Manuel de Compte.

44 L'entrada a la casa Sicart corresponent al número 29 d'Avinyó presenta dues escales perquè, en aquest cas, s'ha d'arribar a dos pisos principals situats a banda i banda del pati; en el número 27 hi ha una sola escala corresponent a un únic principal, el d'Isidre Sicart, i aquesta escala presenta el segon tram volat a sobre del pati. En ambdós casos, l'escala arrenca del cancell.

45 L'edifici de Joaquim de Compte fa 17,6 m de façana per 21 m de fons; el de Simó Coll, 15 m x 20,5 m, i el de Comtessa de Sobradiel número 6, 12,5 m x 24,5 m.

de Manuel de Compte, sobre d'un solar gran i complicat–, la situació de l'escala "secundària" és casual i respon, d'una manera poc elaborada, a les limitacions que imposa el solar.[46] No obstant això, a la casa Font i Mariages, malgrat la poca fondària de la parcel·la, la caixa d'aquesta escala ja se situa darrere de la paret del fons del pati principal –sobre la qual es desenvolupa el segon tram de l'escala principal– i rep llum i ventilació del pati.[47] A la casa Sicart també trobem les escales secundàries a la crugia situada després de la que conté els patis principals, però aquí les escales només confronten parcialment amb el pati.[48] Finalment, a les cases de Joaquim de Compte, Simó Coll i a la del carrer de Comtessa de Sobradiel número 6, la caixa de l'escala secundària se situa, clarament i en tota la seva amplada, darrere del pati principal, i o bé fa coincidir el seu eix amb l'eix definit pel cancell i el pati, com succeeix a les dues primeres cases, o bé, en el cas de Comtessa de Sobradiel número 6, arrenglera una de les seves parets amb una de les parets laterals del pati.

Pel que fa a la distribució de les dependències dels habitatges, tant als pisos principals com a les plantes superiors dels habitatges situats a les cases de Manuel de Compte, Josep Buxeres, Feliu Mitjans, Joan Font i Isidre Sicart, hi podem advertir unes distribucions força caòtiques, fruit de les dificultats que plantegen els solars. En canvi, als edificis situats entre mitgeres i construïts sobre parcel·les regulars (cases de Joaquim de Compte, Simó Coll i Comtessa número 6), ja hi trobem unes disposicions força clares i convincents: les plantes s'organitzen en quatre crugies, una sobre el carrer, una que dóna al pati de l'illa i dues d'interiors, de les quals la de la banda del carrer conté l'escala i el pati principals i la més propera al pati d'illa, l'escala

46 Com a projectes inicials de les cases de Manuel de Compte i de Josep Buxeres, Rogent fa un intent d'enfrontar l'arrencada de les escales principal i secundària dins de l'àmbit del cancell d'entrada. Un intent que, a l'hora de l'execució de la casa de Manuel de Compte, es deixa de banda quan es dóna accés a l'escala secundària des del primer replà de l'escala principal.

47 En aquest cas, també s'accedeix a l'escala secundària a través d'una porta situada al replà de l'escala principal.

48 També s'accedeix a l'escala secundària per un replà de la principal.

secundària. Pel que fa als pisos principals, podem constatar que les dependències obertes al carrer i les que s'obren al pati d'illa tenen unes dimensions equivalents i una categoria similar, encara que si ens hi fixem –i això és explícit als plànols de la casa de Simó Coll–, el "salón", és a dir, la dependència de més representació, se situa a la crugia que fa façana al carrer, mentre que el menjador, dependència important però amb una utilització més familiar o menys encarcarada, es troba a la crugia que dóna al pati d'illa. Els dormitoris principals es disposen a una façana i a l'altra, i les dues crugies interiors les ocupen, a més a més del pati principal i les escales, passadissos, dependències de serveis, dormitoris secundaris i, ocasionalment, patis de llum. A les plantes superiors s'hi disposen dos habitatges, cadascun dels quals va des de la façana del carrer a la del pati d'illa. Aquests pisos s'organitzen de manera similar: les dependències principals van a les façanes del carrer i del pati, i les crugies interiors contenen dependències secundàries i de serveis, a més a més del rebedor que se situa, lògicament, al costat de l'escala secundària.

A la casa de Joaquim de Compte i a l'edifici de Comtessa de Sobradiel, 6, ja apareixen ben definides les característiques essencials d'un nou tipus d'edifici d'habitatges al qual anomenarem tipus E (figura 55). A les plantes superiors d'aquest tipus E hi trobem dos habitatges per replà, que van de la façana de davant a la façana posterior de l'edifici, com succeeix en els edificis de tipus D, que havíem definit en examinar el teixit residencial de la zona de Ponent.

Al mateix sector del Palau Menor, i al costat dels edificis als quals ens hem referit fins ara –els edificis inspirats en els palaus urbans barcelonins i, en últim terme, els edificis tipus E–, hi trobem els edificis de Comtessa de Sobradiel número 3, Comtessa de Sobradiel número 4 i Avinyó número 31, que presenten l'organització de la planta que, en parlar de la zona de Ponent, hem classificat com a tipus D. Les plantes d'aquests edificis tenen una organització més clara i ordenada que els edificis del mateix tipus que trobàvem a la zona de Ponent, i els habitatges, una superfície més gran i una complexitat i equipaments superiors als d'aquella zona i del tot similars als de la majoria dels habitatges de tipus E del sector. Tot i

això, la manca de preeminència d'un pis principal i la disposició relativa de la caixa d'escala i del pati de llums principal estableixen la diferència entre aquests edificis i els de tipus E. Com ja hem explicat (pàg. 21), en els edificis de tipus D l'escala de veïns es troba ubicada entre el carrer i el pati de llums principal, i aquest pati se situa com a prolongació de la caixa de l'escala. No hi ha, per tant, cap escala específica que meni al pis principal –o, fins i tot, no hi ha un pis principal en sentit estricte–, i l'accés a l'edifici no es fa per un portal i un cancell pretesament solemnes, sinó per una entrada de dimensions més reduïdes i sense connexió visual ni funcional amb el pati.

1 Casa Manuel de Compte.
Palau, 4; 1859.
Elies Rogent.

2 Casa Feliu Mitjans.
Palau, 6 - Comtessa de Sobradiel, 5; 1859.
Elies Rogent.

3 Casa Josep A. Buxeres.
Palau, 5 - Comtessa de Sobradiel, 7; 1857.
Elies Rogent.

4 Casa Joan Font i Mariages.
Comtessa de Sobradiel, 1 – Avinyó, 25; 1859.
Felip Ubach.

5 Sense referència (expedient perdut).
Comtessa de Sobradiel, 4.
Llicència posterior al Quarteró Garriga.

6 Sense referència (expedient perdut)´.
Comtessa de Sobradiel, 6.
Llicència posterior al Quarteró Garriga.

7 Casa Isidre Sicart.
Avinyó, 27-29 - Comtessa de Sobradiel, 2.
Elies Rogent.

8 Sense referència (expedient perdut).
Avinyó, 31.
Llicència posterior al Quarteró Garriga.

9 Sense referència.
Ataülf, 10.

10 Casa Joaquim de Compte.
Ataülf, 12; 1859.
Elies Rogent.

11 Casa Simó Coll.
Comtessa de Sobradiel, 3.
Elies Rogent.

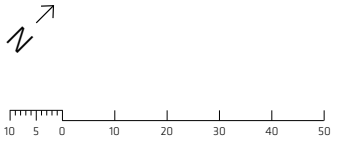

Figura 54
Zona de Palau Menor (s'inclou el sector del carrer i la placeta de Milans). Plantes extretes dels expedients de llicències d'obres o del llegat Rogent (Arxiu Històric del COAC) i redibuixades sobre el plànol parcel·lari de Barcelona.

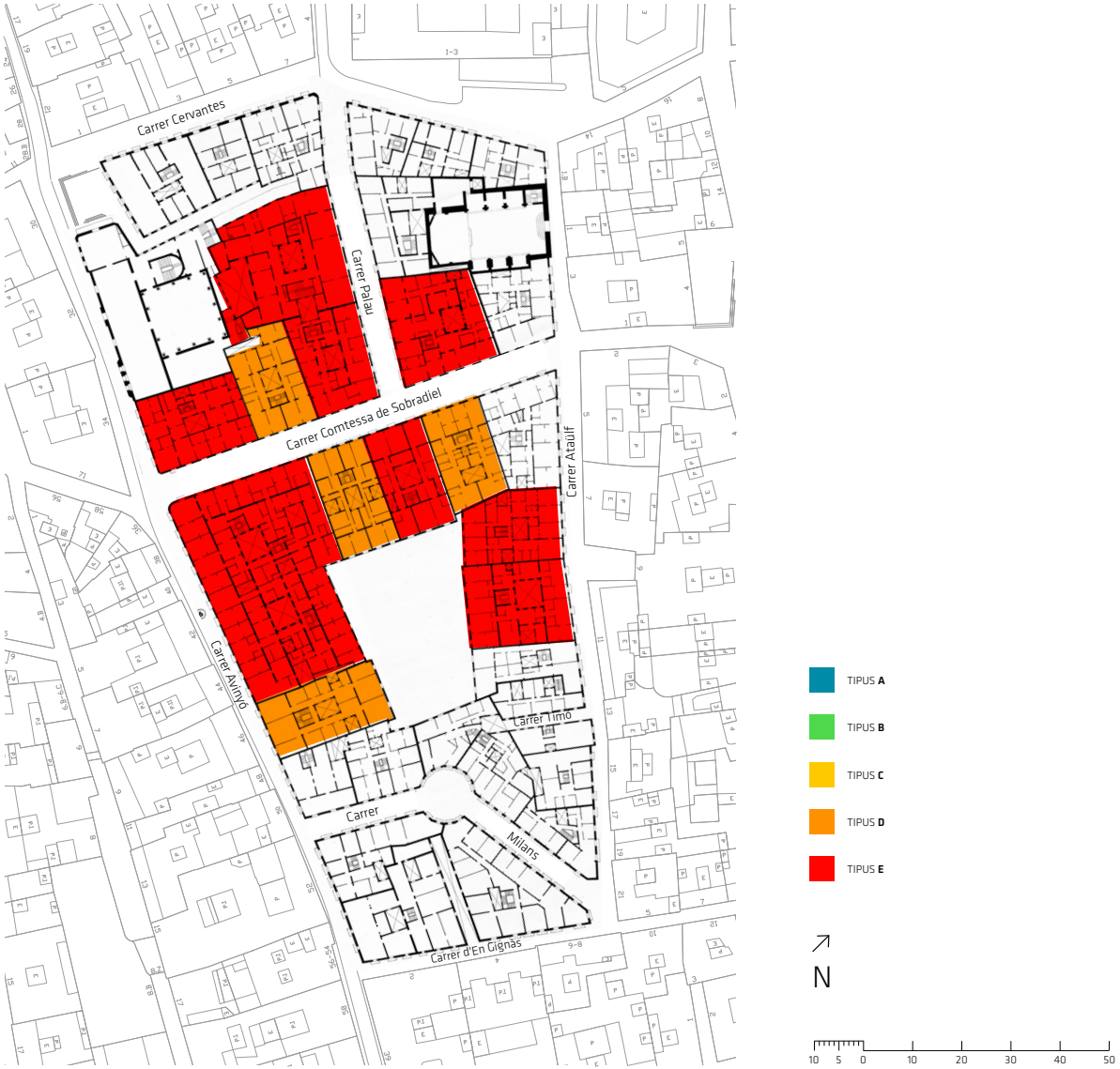

Figura 55
Classificació tipològica dels edificis del sector de Palau Reial Menor.

Figures 56, 57 i 58.
Portal, cancell i pati amb escala d'accés al pis principal de la Casa Manuel de Compte, carrer de Palau 4.

Figura 56

Figura 57

Figura 58

Figures 59.1, 59.2 i 59.3

Casa Manuel de Compte, carrer de Palau número 4. Primer projecte. Planta baixa, planta principal i alçat i secció de la façana, 1859. Elies Rogent, arquitecte.
Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

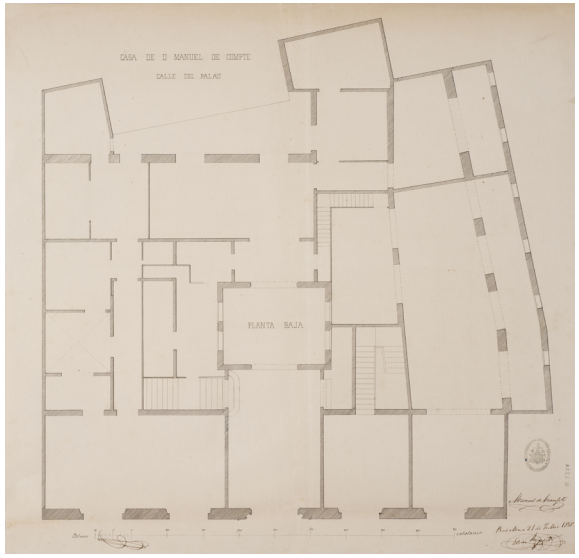

Figura 59.1

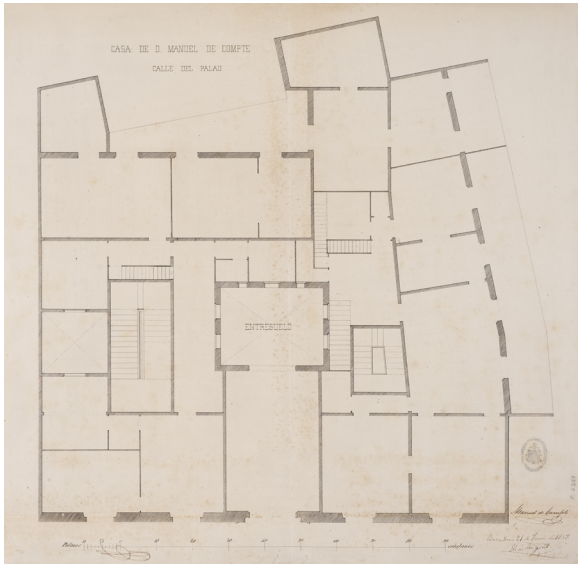

Figura 59.2

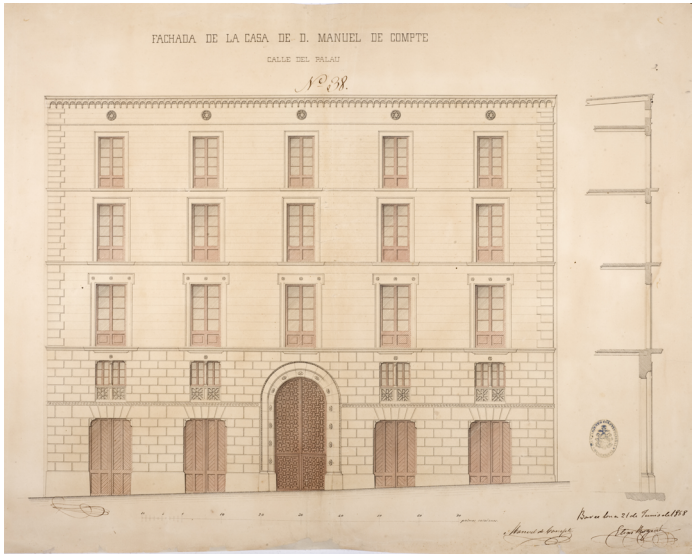

Figura 59.3

Figures 60.1-60.5

Casa Josep A. Buxeres, carrer de Palau número 5. Plantes baixa, entresòl, principal, pisos superiors d'habitatges i alçat sobre el carrer de Palau, 1857. Elies Rogent, arquitecte. Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes.

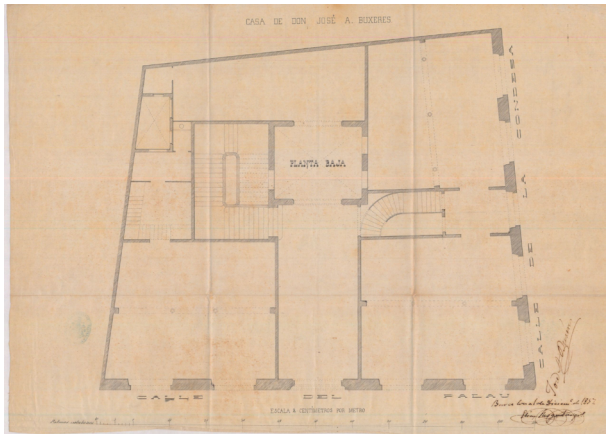

Figura 60.1

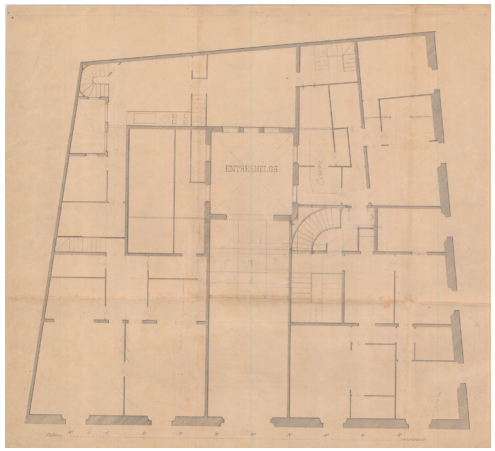

Figura 60.2

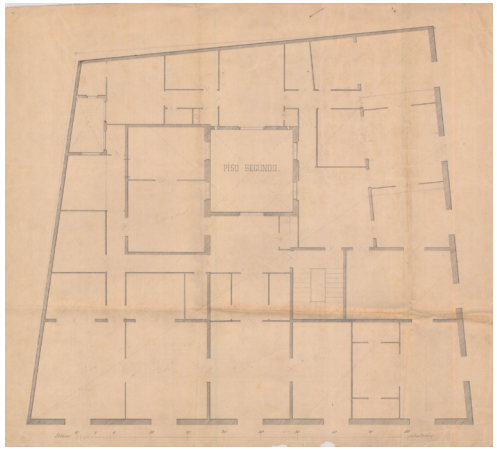

Figura 60.3

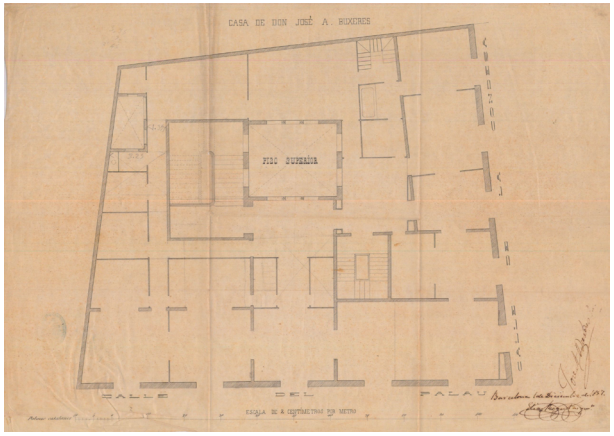

Figura 60.4

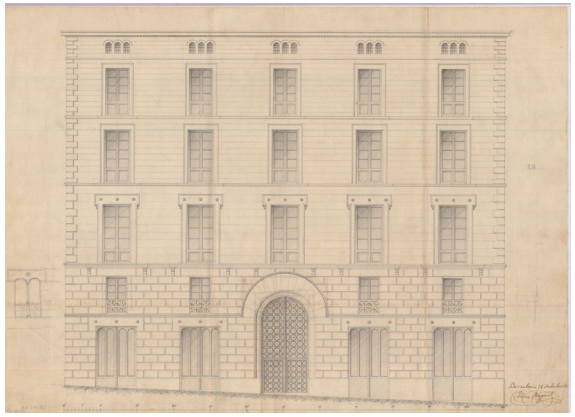

Figura 60.5

Figures 61.1-61.5
Casa Feliu Mitjans, carrer de Palau número 6. Plantes baixa, entresòl, principal, pisos superiors d'habitatges i alçats, 1859. Elies Rogent, arquitecte. Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes.

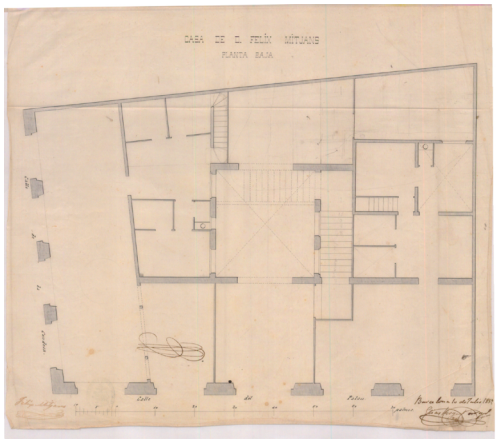

Figura 61.1

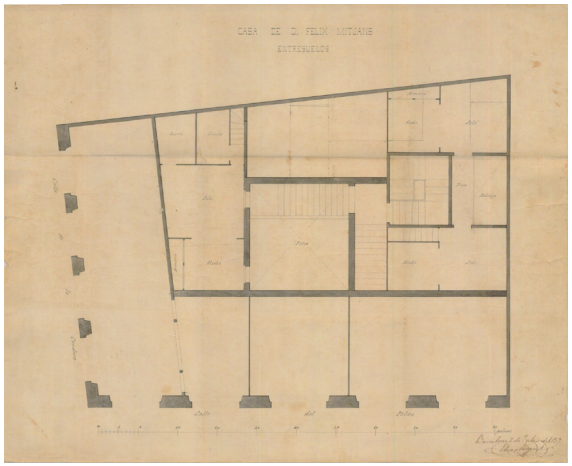

Figura 61.2

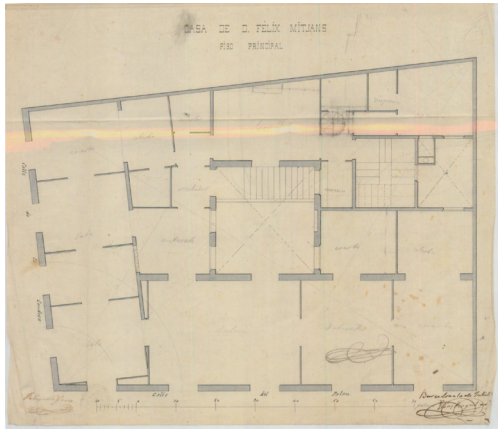

Figura 61.3

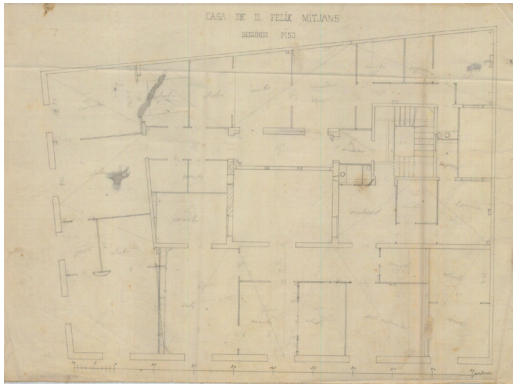

Figura 61.4

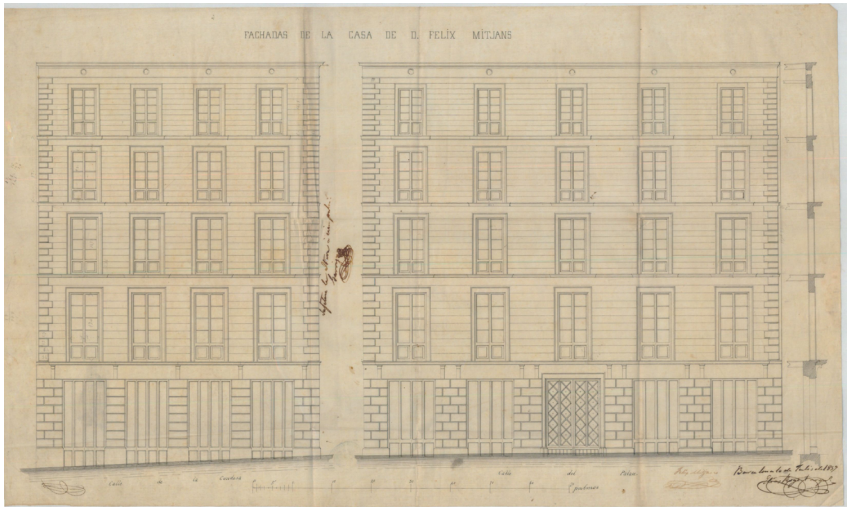

Figura 61.5

Figures 62.1-62.5

Casa Joan Font i Mariages, carrer de la Comtessa de Sobradiel número 1 i carrer d'Avinyó número 25. Plantes baixa, principal, pisos superiors d'habitatges i alçats, 1859. Felip Ubach, arquitecte. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

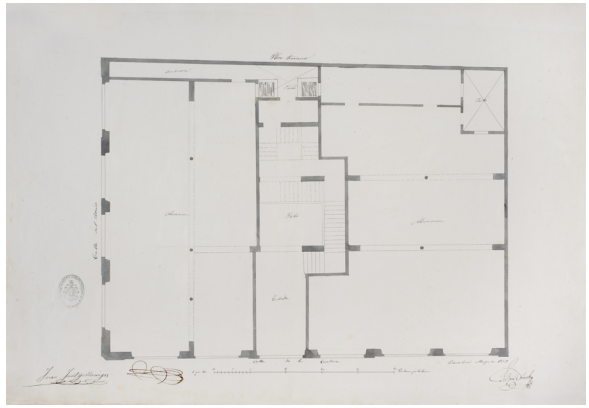

Figura 62.1

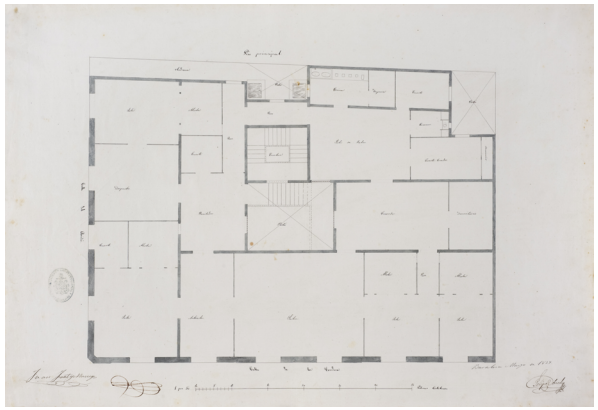

Figura 62.2

Figura 62.3

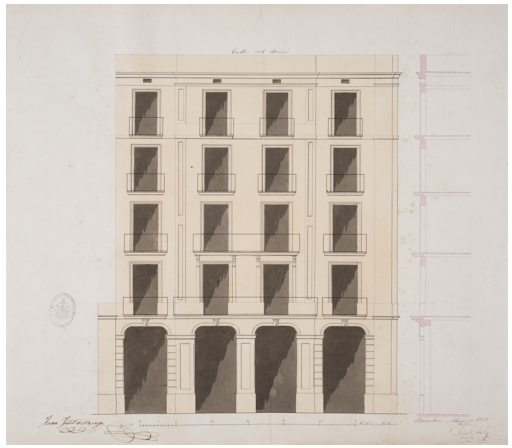

Figura 62.4

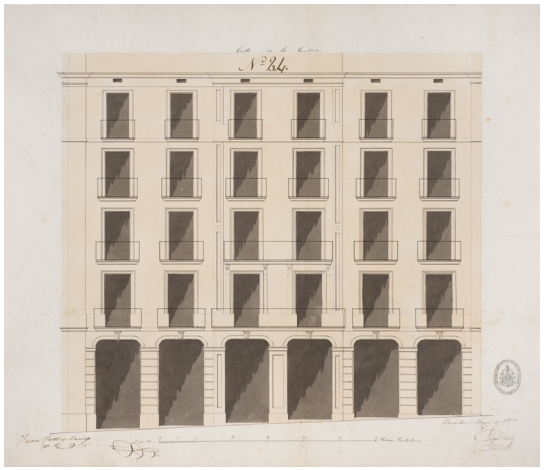

Figura 62.5

Figures 63.1-63.5

Casa Isidre Sicart, carrer d'Avinyó números 27-29 i carrer de la Comtessa de Sobradiel número 2. Plantes baixa, principal, pisos superiors d'habitatges i alçats, 1859. Elies Rogent, arquitecte. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

Figura 63.1

Figura 63.2

Figura 63.3

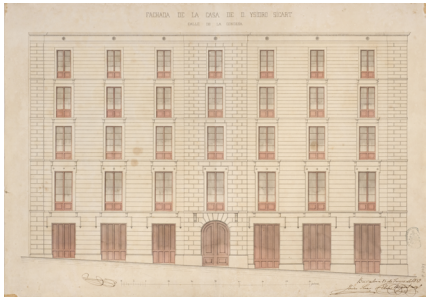

Figura 63.4

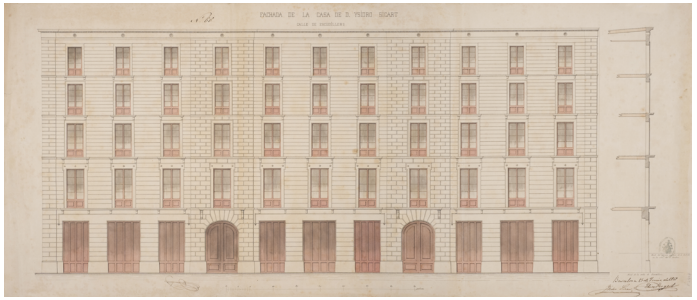

Figura 63.5

Figures 64.1-64.4

Casa Joaquim de Compte, carrer d'Ataülf número 12. Planta baixa, principal, pisos superiors d'habitatges i alçat, 1859. Elies Rogent, arquitecte. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

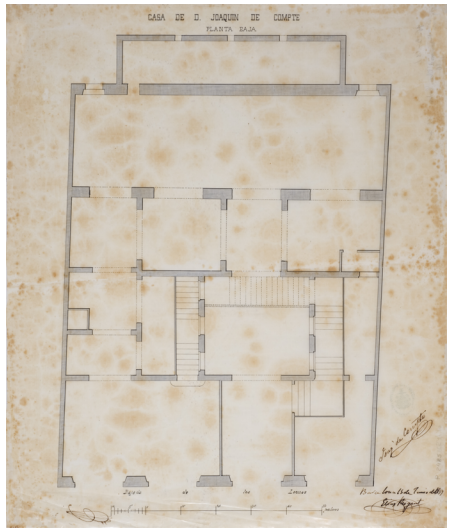

Figura 64.1

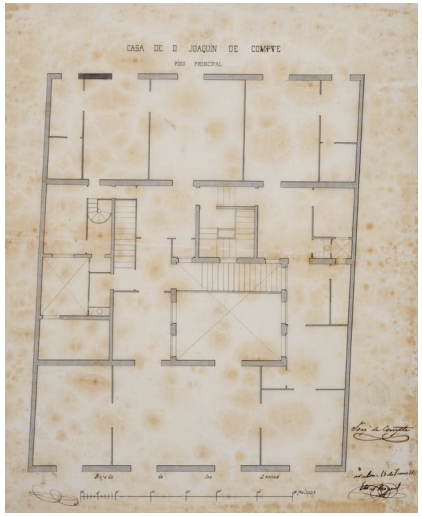

Figura 64.2

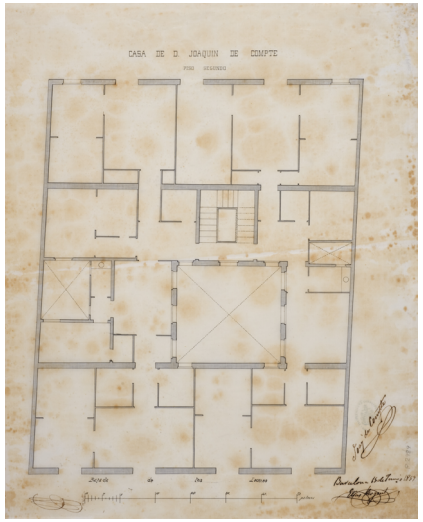

Figura 64.3

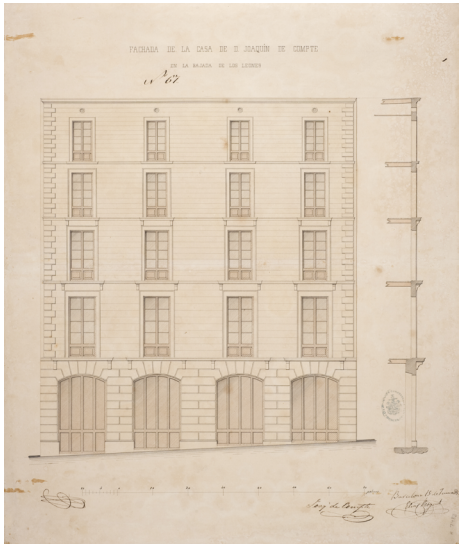

Figura 64.4

Figures 65.1-65.3
Casa Simó Coll, carrer de la Comtessa de Sobradiel número 3. Plantes principal, pisos superiors d'habitatges i alçat, sense data. Elies Rogent, arquitecte. Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes.

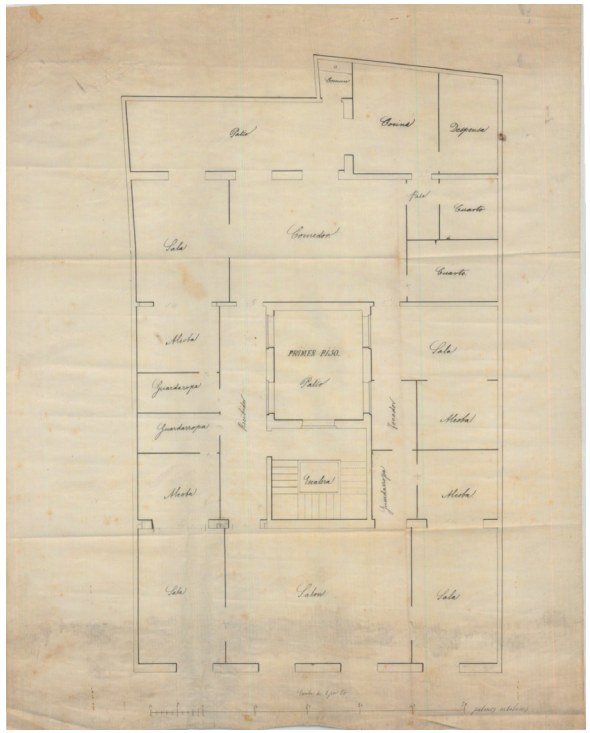

Figura 65.1

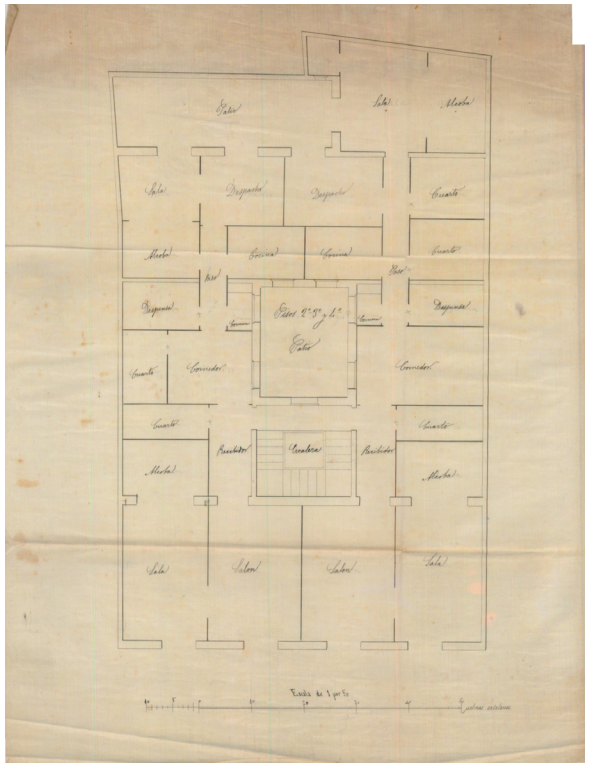

Figura 65.2

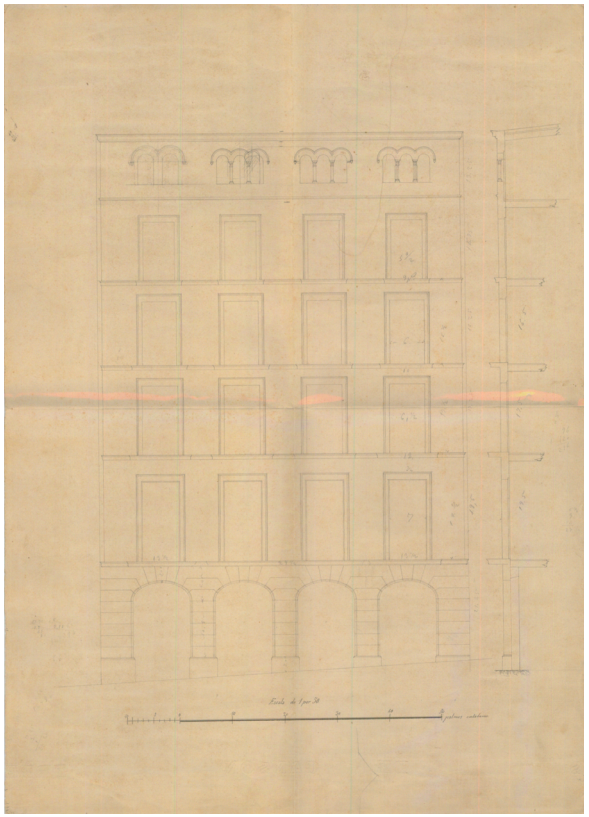

Figura 65.3

Els espais habitats

Quan examinem els espais habitats, privats i col·lectius, que trobem a la zona del Palau Menor, hem de destacar dos trets específics: la distinció que s'estableix en aquesta zona entre espais privats i espais públics i l'aparició de l'espai del pati d'illa, una nova mena d'espai, ni totalment privat ni estrictament públic.

Si ho comparem amb la zona de Ponent, la característica més notòria dels edificis de la zona del Palau Menor és l'amplitud i la complexitat considerables dels habitatges que contenen, fins i tot en el cas –numèricament majoritari– dels habitatges situats a les plantes a sobre del pis principal, bàsicament destinats al lloguer. Aquestes qualitats permetien que els habitatges disposessin de les estances adequades per poder-hi dur a terme les activitats pròpies de la vida de relació familiar i social dels seus estadants i de les dependències adequades per als serveis i els espais d'emmagatzemament que requeria la llar. Tot això feia que l'habitatge es configurés com el marc dins del qual la vida privada dels ocupants, pertanyents a les capes altes i mitjanes de la societat barcelonina de l'època, es podia desenvolupar d'una manera raonablement satisfactòria, sense dependre de l'exterior d'una manera continuada, inevitable i immediata. L'habitatge esdevenia una entitat considerablement autònoma i, en conseqüència, l'activitat quotidiana de les famílies passava a dependre en menor grau del suport que li podien oferir els espais de relació, serveis i establiments situats fora de casa, al carrer, que encara eren imprescindibles a la zona de Ponent. La vida al carrer a la zona del Palau Menor esdevenia més descarregada d'aquelles activitats que pertanyien a l'àmbit de la vida privada dels veïns, i s'establia, així, una clara separació entre l'espai públic del carrer i l'espai privat de la llar. El carrer esdevenia, així, un espai estrictament públic destinat a acollir la circulació i a donar accés als edificis d'habitatges i a les botigues, que ja no estaven directament lligades a complementar les necessitats quotidianes dels habitants de la zona.

Pel que fa al pati de l'illa, vèiem com a l'interior de la que delimiten els carrer d'Ataülf, de Comtessa de Sobradiel, d'Avinyó i de Milans apareix un espai ample, lliure d'edificacions, al qual s'obren la majoria dels habitatges, una mena d'espai comunitari que, d'alguna manera, ja el trobàvem previst en la proposta que feia Massanés per a la zona de Ponent (vegeu figura 2). A l'operació d'urbanització del Palau Reial Menor, però, el pati d'illa no és el resultat d'una planificació prèvia, sinó que es crea gràcies a l'acord d'uns propietaris que busquen, per a les cases que volen construir, unes condicions de vistes, llum i ventilació –de confort– que els semblen imprescindibles, i, d'aquesta manera, posen de manifest una sensibilitat nova envers l'habitatge. L'espai del pati d'illa se'ns defineix com un espai comunitari, ni públic ni estrictament privat, que permet compartir unes possibilitats de confort similars a la majoria dels habitatges de l'illa.

Tractament formal dels edificis. Les façanes

Pel que fa al tractament formal dels edificis de la zona del Palau Menor, cal destacar la preocupació per la qualitat i la capacitat expressiva que s'evidencia en molts d'ells. Pel que fa a l'aspecte expressiu, ja hem detallat el caràcter aristocràtic que se'ls intenta donar mitjançant la referència als palaus urbans barcelonins, i com aquesta referència es vol suggerir per l'accés a la planta principal a través de la seqüència portal - cancell - pati - escala oberta al pati. Al mateix temps, la singularitat i el caràcter també es busca mitjançant la qualitat material, potser no excessivament destacada però sí perceptible, tant dels elements que configuren la seqüència d'accés al pis principal com dels que apareixen a la façana al carrer. Finalment, a alguns dels edificis projectats per Elies Rogent el toc alhora qualitatiu i expressiu l'acaba de donar l'aplicació

de motius estilístics sobre la base compositiva neutra d'arrel neoclàssica que organitza les façanes. En efecte, a les cases de Manuel de Comte, Josep Buxeres i Isidre Sicart, segurament per donar-los un aire medievalitzant apropiat i, en tot cas, per afirmar la qualitat i la importància de l'edifici, Rogent utilitza amb circumspecció detalls *Rundbogenstil*[49] –arcs de mig punt, arquivoltes, impostes, ràfecs volats sostinguts sobre mènsules, etc.– per realçar els elements més significatius de les façanes –portals, balconeres, ràfecs de coberta, etc.– Així mateix, i d'una manera molt més continguda, apareixen també alguns motius mudèjars en elements marginals i poc significatius. En els edificis que construeix Rogent a la zona del Palau Menor, els llenguatges estilístics s'utilitzen com un tractament formal aplicat sobre les façanes d'uns edificis que, en el fons, s'estructuren a partir d'una gamma relativament reduïda d'organitzacions tipològiques i constructives. Per això, en aquests edificis la utilització del repertori de motius estilístics respon bàsicament a la voluntat de conferir-los una singularitat que tracti d'imposar-se a la uniformitat essencial que implica aquella gamma reduïda d'organitzacions (figures 66 i 67).

49 El *Rundbogenstil* és un estil arquitectònic nascut a Baviera en el primer terç del segle XIX i que tindrà una amplia difusió al centre d'Europa, especialment als països germànics, al llarg d'un període força dilatat del segle XIX. Aquest estil, que té com a referència l'arquitectura florentina tardo medieval i del primer Renaixement, es caracteritza per utilitzar els arcs de punt rodó –d'aquí el seu nom– emmarcats per arquivoltes que descansen sobre permòdols, per ràfecs de coberta i cornises força volades, que se sostenen directament sobre mènsules o sobre arquets que descansen en mènsules i, a nivell més global, per un tractament molt tens del pla de façana, amb un predomini clar del ple sobre el buit. Rogent va conèixer aquest estil en els dos viatges que va fer a Alemanya en diferents moments de la seva vida i l'utilitzà en molts dels seus edificis, senyaladament en el que exigien un compromís especial, com és el cas de la Universitat de Barcelona. Com es desprèn dels seus escrits, per a ell el *Rundbogenstil* era un estil de ressonàncies fonamentalment medievals.

Figures 66 i 67

Els edificis amb més càrrega representativa que va projectar Elies Rogent a la zona del Palau Menor presenten detalls *Rundbogenstil* així com motius mudèjars i difusament medievalitzants. Tot això sobre una composició global de façana severament neoclàssica i, també, en últim terme, d'influència *Rundbogenstil.*

Figura 66

Casa Manuel de Compte. Ràfec i espirall.

Figura 67

Casa Josep A. Buxeres. Muntants i llindes, imposta i arquivoltes de la façana del carrer de la Comtessa de Sobradiel.

Organització constructiva i estructural dels edificis

En abordar la zona de Ponent, hem vist com durant el procés en què es basteix tot el barri es va transformant el plantejament constructiu i estructural. Els edificis construïts durant els primers anys sobre un parcel·lari estret i dens es fan a partir de parets de càrrega que coincideixen amb les mitgeres i, en alguns casos, si cal un edifici més gran, fins i tot es duplica aquest plantejament i es posa una paret central paral·lela a les mitgeres. En canvi, en els edificis construïts a finals de la dècada de 1850 i 1860, sobretot al carrer de Joaquim Costa, tot i que es continua construint de la manera tradicional, es comença a fer un plantejament estructural en què la façana carrega i la resta de parets de càrrega li són paral·leles. D'aquesta manera, es desvincula la dependència entre l'amplada de la parcel·la i l'estructura de l'edifici, i la planta esdevé molt més versàtil.

A la zona del Palau Menor, construïda en bona part en els mateixos anys que els edificis de Joaquim Costa, també trobem canvis en el plantejament constructiu i estructural entre els diversos edificis que es van bastint, i això ratifica la idea que durant aquests anys, i en aquests tipus d'operacions força rellevants per la seva magnitud dins del context de la Barcelona emmurallada, es fan provatures. Són moments crucials de canvis i de posada a punt de nous plantejaments, uns canvis que ja hem apuntat en parlar de l'organització dels edificis d'habitatges i que tenen una repercussió directa en l'organització constructiva.

Al sector del carrer i de la placeta de Milans, l'organització constructiva segueix la disposició de l'edifici que, tal com s'ha dit anteriorment, ve marcada pel traçat del carrer. A més, en aquest cas, per la forma irregular de les parcel·les, les plantes són molt esbiaixades i desiguals. L'estructura de les parets de càrrega dels edificis s'adapta a la forma del solar i donen lloc a unes crugies perimetrals molt remarcades i ben definides i, en canvi, les que formen la zona central de l'edifici, en les quals s'ubiquen les escales i algun pati, són molt irregulars i escadusseres i resoltes de la millor manera possible.

Al sector del Palau Reial Menor el ventall de solucions és més ampli i, en alguns casos, mostra que s'ha assolit un grau de maduresa elevat en la combinació dels recursos projectuals. Aquí ja no hi ha cap edifici en què coincideixen parets de càrrega i mitgeres, sinó que tots es basen en una façana que càrrega; però aquest plantejament s'assoleix d'una manera diferent en funció de la dimensió de les parcel·les (ara n'hi ha algunes de molt grans), de la representativitat de l'edifici i de la voluntat de sistematització del propi edifici d'habitatges. En aquest sentit, diferenciem tres plantejaments. En primer lloc, els edificis d'habitatges de gran representació situats en parcel·les que fan cantonada i que segueixen la mateixa lògica dels del carrer i la plaça de Milans. L'estructura segueix el desenvolupament de la façana i dóna lloc a una crugia perimetral, ordenada i clarament definida, i les parts interiors es resolen posteriorment. En els edificis del sector del Palau Reial Menor trobem una clara diferència envers els del carrer i la plaça de Milans, ja que l'organització de la planta baixa a partir de la seqüència portal-cancell-pati-escala fa que les crugies interiors es plantegin més ordenades. A més, es tracta de solars més regulars i, per tant, la disposició de l'estructura també és més regular. En aquest grup d'edificis hi ha la casa de Manuel de Compte que, tot i que no és clarament una cantonada, en obrir-se a un carreró lateral segueix aquest plantejament.

En segon lloc, hem de referir-nos a cases també de gran representativitat (com és la casa de Joaquim de Compte) i que, per tant, segueixen l'esquema de palau urbà i casa de veïns alhora, però disposades entre mitgeres en un solar molt més regular, que dóna lloc a un plantejament estructural més racional. Les crugies de tot l'edifici són paral·leles a les façanes de carrer i del pati. Són unes crugies que encabeixen els patis i l'escala de veïns i proporcionen una bona trava estructural.

Per últim, trobem edificis d'habitatges que presenten una estructura de crugies paral·leles a façana de forma regular, ordenada i, fins i tot, podríem dir que sistematitzada, que estarà en la base de bona part

dels edificis que es basteixen a l'Eixample. Es tracta d'edificis com els del carrer de Comtessa de Sobradiel número 4 i el d'Avinyó número 31, els quals no es plantegen com a palauet urbà, sinó que són estrictament cases de veïns. S'ha perdut la necessitat de singularitzar el principal i això permet un plantejament global i únic per a tot l'edifici. Desapareix el pati central entès com el dels palauets, només hi ha una escala, la de veïns, i tot plegat possibilita una seqüència ordenada de crugies que assumeixen l'escala i els patis de ventilació.

Zona dels carrers del doctor Dou i del pintor Fortuny

Formació de la zona

Des de finals del segle XVIII al Raval es fan diferents intervencions urbanes, que busquen atorgar a aquesta part de la ciutat uns espais que siguin adients per a les classes benestants perquè s'hi instal·lin.[50] En aquest sentit, una primera actuació és la urbanització de la Rambla com a passeig urbà, la qual permet aixecar residències singulars com el Palau Moja o dels Cartellà, bastit entre 1774 i 1789, el Palau March i el Palau de la Virreina. Una altra actuació és l'obertura i urbanització del carrer Nou de Rambla. Aquesta actuació, a més de crear un carrer amb una amplada i uns serveis d'envergadura inèdita fins aleshores, també permet que es generin un conjunt de solars regulars per establir-hi noves residències.

Durant els anys trenta del segle XIX, quan comença una certa reactivació econòmica i coincidint amb el procés de desamortització dels béns eclesiàstics, s'engeguen un seguit d'actuacions a la zona del Raval més propera a la Rambla i més allunyada dels emplaçaments fabrils. Es tracta de la creació de noves places i de l'obertura d'alguns carrers que permeten, a més de dotar a la ciutat d'espais d'esbarjo i d'espais representatius, la possibilitat de disposar de solars adients per aixecar-hi una quantitat considerable d'edificis d'habitatges. Ens referim a l'obertura

50 Solà, A. *Op. cit*., p. 1045-1048.

del carrer de la Unió, la creació de la plaça de Sant Josep, el projecte de Massanés esmentat en la zona de Ponent i l'obertura del carrer de Mendizábal (1859) en els terrenys del Convent de Sant Agustí, entre d'altres.[51]

La iniciativa de l'Ajuntament adreçada a fer aquest tipus d'actuacions perdura fins ben entrats els anys setanta del segle XIX, coincidint amb el procés de creació i urbanització de l'Eixample ja que aquest, durant les primeres dècades, no acaba de consolidar-se com una alternativa.[52] Dins d'aquest context, l'any 1872 l'Ajuntament promou la urbanització dels terrenys que ocupaven l'antic convent del Carme, el jardí botànic i altres edificacions, és a dir, els compresos entre el carrer del Carme, el carrer dels Àngels, el carrer d'Elisabets i el carrer de Xuclà (figura 68). La urbanització d'aquesta zona es completarà anys més tard i acabarà abastant l'àrea compresa entre el carrer dels Àngels i la Rambla. És a dir, la urbanització de la zona del Raval delimitada pel carrer del Àngels, el carrer del Carme, la Rambla i el carrer d'Elisabets es fa en tres fases i a partir d'iniciatives diferents. La primera d'aquestes actuacions, que és objecte del nostre estudi, es fa per iniciativa municipal i consisteix a eixamplar el carrer dels Àngels i obrir el carrer del Pintor Fortuny entre el dels Àngels i de Xuclà, i del carrer del Doctor Dou, entre el del Carme i el d'Elisabets. A la segona fase, la qual coneixem a partir de les dades aportades pel treball d'Àngels Solà, s'obre el carrer del Notariat per iniciativa de les monges del convent de Santa Elisabet, que decideixen enderrocar-lo per urbanitzar la zona. Finalment, la tercera fase es du a terme en desaparèixer el convent dels Jesuïtes, en què l'enderrocament va permetre allargar el carrer del Pintor Fortuny fins desembocar a la Rambla.

51 *Expediente de abertura de una calle transversal desde la de San Pablo a la del Hospital.* Exp. núm. 2352, Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

52 Per conèixer a fons el creixement inicial de l'Eixample vegeu Tafunell, Xavier (1994). *La construcció de la Barcelona moderna. La indústria de l'habitatge entre 1854 i 1897*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Àrea d'Hisenda, col·lecció Estudis d'Hisenda 4.

Figura 68
Miquel Garriga i Roca, Ramon Alabern; *Plano de Barcelona*, 1858. Quarteró número 78. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

En el nostre estudi ens hem centrat en la primera d'aquelles actuacions pel seu valor tant urbà com residencial.[53] L'autor de la proposta d'obertura dels carrers és l'arquitecte municipal Antoni Rovira i Trias i el seu projecte data del novembre de 1872 (figura 69). Per dur a terme aquesta actuació s'havia d'enderrocar l'antic convent del Carme, un convent desamortitzat que, a partir de l'any 1842, va acollir la Universitat de Barcelona després del seu retorn des de Cervera i, per tant, hem de relacionar aquesta actuació amb la creació de la nova Universitat.[54] L'any 1860, Elies Rogent va fer un primer projecte per a la Universitat de Barcelona que s'ubicava, justament, en aquests terrenys (figura 70).[55] En la proposta de Rogent ja hi havia la idea d'obrir dos carrers, un paral·lel a la Rambla i un altre perpendicular, que eren coincidien pràcticament amb els futurs Pintor Fortuny i Doctor Dou de la proposta de Rovira i Trias. Finalment, aquest projecte no es va dur a terme i la nova universitat es va construir, entre els anys 1862 i 1873, en terrenys de l'Eixample, a la plaça avui anomenada de la Universitat. Per conèixer la situació de la zona abans de l'actuació municipal és molt valuosa la informació que ens proporciona el Quarteró n. 78 de Garriga i Roca de l'any 1858 (figura 68). En aquest Quarteró es pot veure l'antic edifici del convent del Carme emprat com a seu de la Universitat i, al seu costat, un altre edifici que mira cap al carrer dels Àngels i que correspon a la Facultat de Farmàcia. Tota la part central de la zona era enjardinada i bona part d'aquesta àrea enjardinada l'ocupava el jardí botànic.

En el moment en què s'abandona la idea de construir un nou edifici per a la Universitat en aquests terrenys, s'enderroquen les edificacions existents i la zona es destina a sòl residencial, d'acord amb el projecte de Rovira i Trias.

---

53 *Expediente sobre la rectificación de la calle de los Ángeles y apertura de nuevas vías de comunicación en el solar que ocupa la Universidad antigua (calles de Dou y Fortuny). Año 1872*. Expedient 3674, 3/1. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

54 En els documents vinculats a la proposta sempre es fa referència a l'enderroc de l'antiga Universitat, no al convent del Carme.

55 Vegeu Hereu, Pere (1986). *L'arquitectura d'Elies Rogent*. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, p.24.

Figura 69
Antoni Rovira i Trias, 1872. *Rectificación de la calle de los Ángeles y apertura de nuevas vías de comunicación en el solar que ocupa la Universidad antigua (calles de Dou y Fortuny).* Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

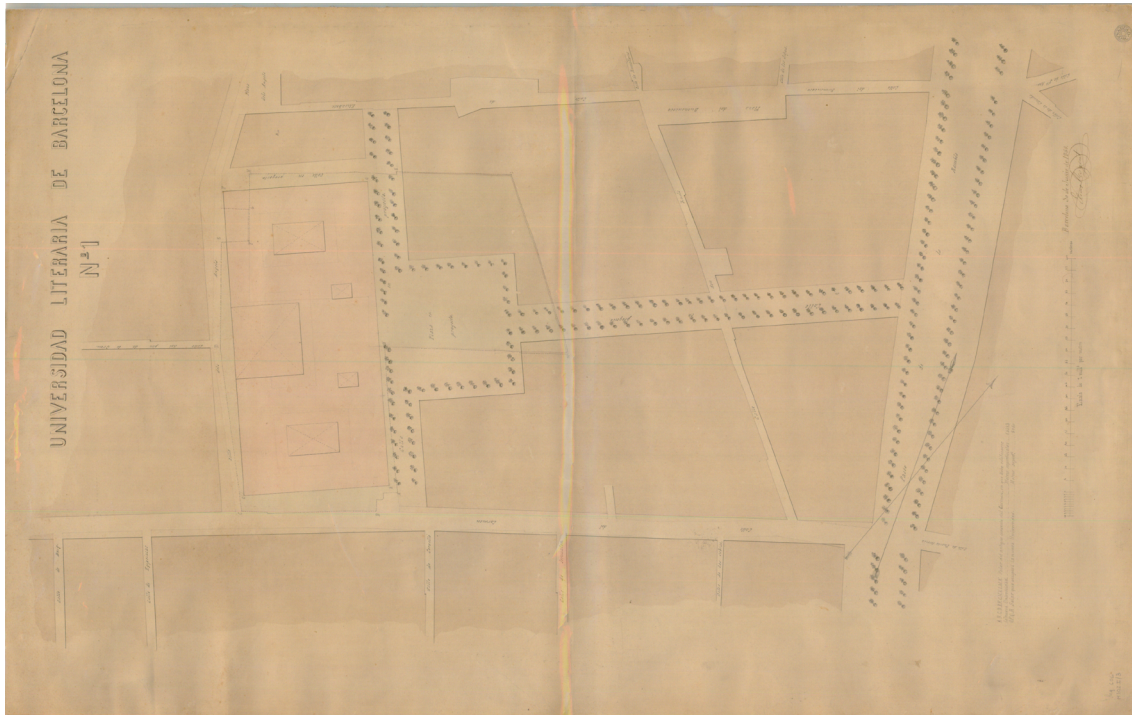

Figura 70
Elies Rogent, 1860. *Universidad Literaria de Barcelona.* Proposta d'emplaçament de la Universitat Literària de Barcelona, amb l'obertura de la plaça i vials que l'havien d'emmarcar. Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes.

La proposta que fa Rovira s'organitza, com hem dit, a partir de l'obertura de dos carrers nous de 12 m d'amplada que travessen la zona, un paral·lel a la Rambla i l'altre perpendicular. Aquest últim, és a la mateixa alçada del carrer del Peu de la Creu, ja que se'l volia prolongar fins a la Rambla. A més a més, també es preveia l'eixamplament del carrer dels Àngels, fins llavors estret i tortuós, per esdevenir un carrer dret i de 17 m d'amplada.[56]

L'element més interessant de la proposta de Rovira i Trias és la intersecció dels carrers del Doctor Dou i del Pintor Fortuny, que es resol amb la creació de quatre xamfrans, que adopta una solució que recorda les cruïlles de l'Eixample proposades per Ildefons Cerdà. Hi ha un plànol de reforma de Barcelona de Miquel Garriga i Roca de l'any 1868 (figura 71) en el qual es vincula la trama urbana de Cerdà amb la ciutat antiga.[57] Aquest plànol podria ser un precedent de la proposta de Rovira, ja que hi apareixen els nous carrers que estudiem i es creuen formant quatre xamfrans. De fet, és una proposta que busca la connexió de la ciutat existent amb l'Eixample i és significatiu que en la proposta de Garriga, el que serà carrer del Doctor Dou arribi fins a la nova universitat emplaçada a l'Eixample. Per tant, amb aquella actuació, a més de buscar la connexió de la zona amb la Rambla, probablement també es buscava la vinculació a l'Eixample. No deixa de ser sorprenent que sigui Rovira i Trias –l'autor de la proposta que havia guanyat

56 Segons hem pogut saber per l'expedient que es guarda a l'Arxiu Contemporani Municipal (*Expediente relativo a la reducción de latitud de la calle de los Ángeles. Año 1878-79*. Núm. 1051), les monges Mínimes que tenien el convent a l'altre cantó del carrer dels Àngels –a l'illa formada pel carrer del Carme, el dels Àngels i el de Peu de la Creu– van presentar un recurs per impedir que el carrer dels Àngels fes 17 m d'amplada, i reclamaven que només fos de 12 m, com els altres. Després de nombroses gestions administratives i de canvis de parer per part de l'Ajuntament, el juliol de 1880 es va deixar l'amplada de 17 m, tal com estava prevista al projecte. Tot i així, veient com és el carrer dels Àngels actualment podem apreciar que la proposta de Rovira no es va portar a terme en la seva totalitat. El biaix que avui veiem que fa l'edificació annexa al convent dels Àngels no estava prevista en el projecte de Rovira, on es proposava una alineació recta en tota la llargada del carrer.

57 *Plano general de reforma de Barcelona extensivo al Ensanche en su estado actual*. 1868. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

el concurs de l'Eixample, però que no s'havia portat a terme fer-se la trama viària prevista per Cerdà– qui traslladi la solució de xamfrà a l'interior de la ciutat.

Els enderrocs previstos pel projecte de Rovira i Trias van permetre disposar d'uns terrenys destinats a la construcció d'edificis residencials, i aquests terrenys es van parcel·lar de manera regular i homogènia, amb unes parcel·les que, en la seva majoria, tenien una amplada que oscil·lava entre els 10 m i els 15 m.[58] Pel que fa a la profunditat de les parcel·les, la separació que hi ha entre el carrer del Doctor Dou i els carrers dels Àngels i del Notariat que li són paral·lels –45,5 m i 40,3 m respectivament– feia que les parcel·les de les illes compreses entre aquests carrers només poguessin tenir, com a màxim, uns 23 m de profunditat. Als xamfrans que formen la cruïlla dels carres del Doctor Dou i del Pintor Fortuny (amb l'excepció del xamfrà que correspon a l'edifici del carrer del Doctor Dou número 4) es van deixar unes parcel·les de geometria regular i de dimensions força folgades, amb la intenció que es pogués resoldre eficaçment la planta, sempre dificultosa, dels edificis de cantonada. En resum, podem dir que ens trobem amb una parcel·lació relativament cuidada i de mides més aviat generoses pel que fa a l'amplada de les parcel·les, però que en estar enquadrada dins d'una trama viària que determina una profunditat de parcel·les reduïda, no possibilita l'existència de patis d'illa d'una mínima entitat.

58 Només a la vorera de mar de Pintor Fortuny s'alteraven les dimensions i la regularitat de les parcel·les, ja que aquí la parcel·lació venia condicionada per les cases particulars existents a la mateixa illa i que feien façana al carrer del Carme.

Veure plànol sencer, ampliat.

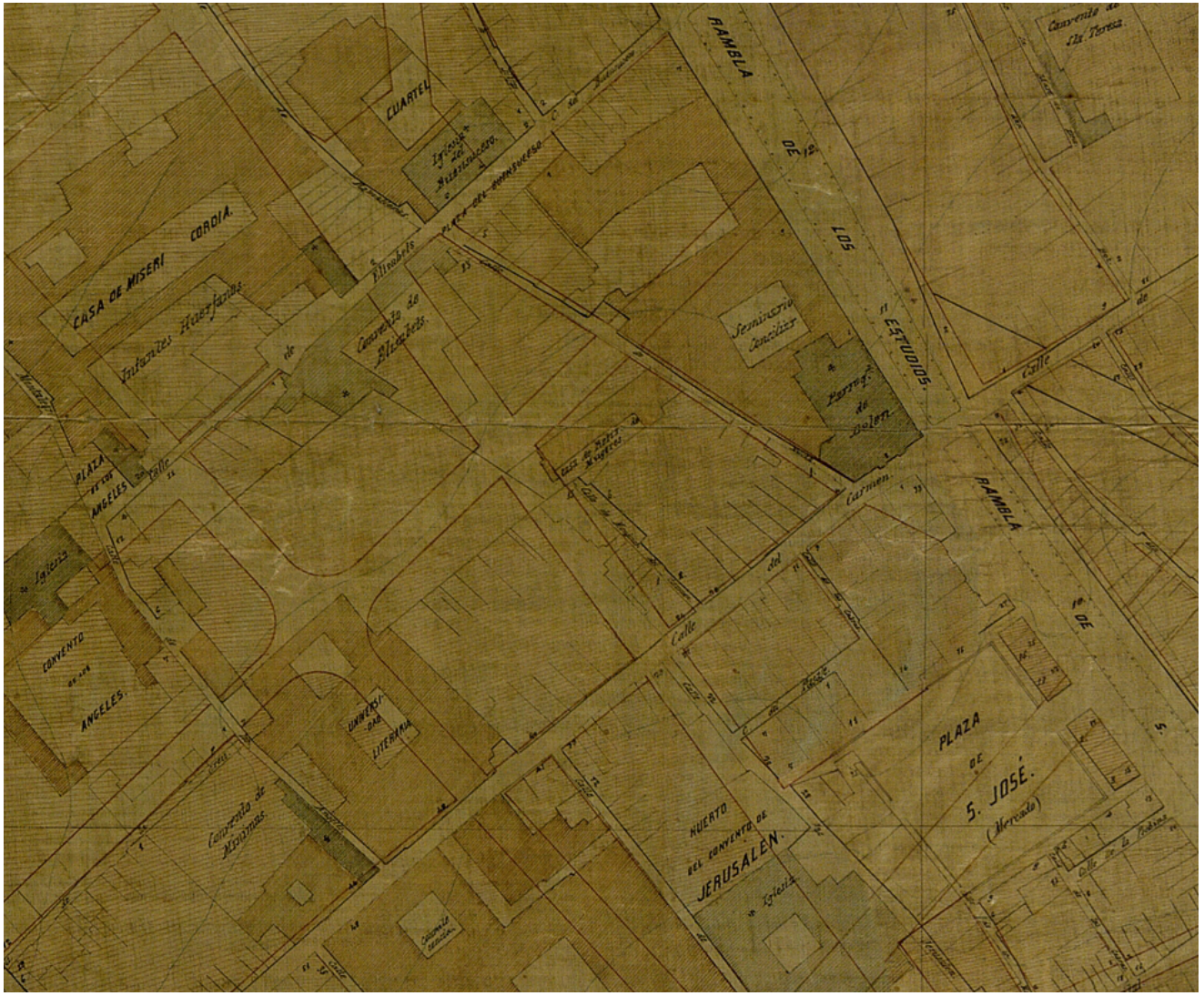

Figura 71
Miquel Garriga i Roca, 1868. *Plano general de la reforma de Barcelona extensivo al Ensanche en su estado actual.* Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

Anàlisi del teixit residencial

Organització dels edificis d'habitatge

Quan examinem el plànol de la figura 72 podem constatar que un nombre important dels edificis de la zona Doctor Dou - Pintor Fortuny pertanyen al tipus D de la classificació tipològica que vam proposar i que hem utilitzat d'ençà de l'anàlisi de la zona de Ponent (figura 73).[59] Aquests edificis contenen dos habitatges per planta que van des de la façana del carrer fins a la façana posterior, i als quals s'accedeix mitjançant una mateixa escala situada entre la façana del carrer i el pati de llums central. Ara bé, també podem constatar que els edificis de tipus D d'aquesta zona presenten unes plantes molt més clares i ben articulades que les que trobàvem als edificis de tipus D de la zona de Ponent, i que els habitatges que contenen responen a uns programes més rics o més complexos. És molt possible que, en el moment en què es va crear, la zona de Dou-Fortuny fos més ben considerada socialment i econòmica del que mai ho va ser la de Ponent, i que això hagués implicat tenir més cura a l'hora de plantejar els edificis que s'hi van construir.[60] Però també cal pensar que el fort procés de construcció que es va produir al llarg del període que separa

59 La posició dels badalots d'accés al terrat de l'edifici, que s'indica al Plànol Parcel·lari de l'Ajuntament a partir del qual hem redibuixat les plantes dels edificis dels quals hem pogut trobar l'expedient de sol·licitud de llicència d'obres a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona, ens deixa entendre que molts dels altres edificis de la zona, dels quals no hem pogut trobar documentació, també pertanyen al tipus D.

60 Així ho confirmen tant l'amplada i el traçat dels carrers principals com la superfície, relativament gran, i el programa complex dels habitatges que trobem a la zona de Dou-Fortuny.

la creació d'ambdues zones[61] devia haver decantat una considerable acumulació d'experiències, i que això es posà de manifest en l'afinament de les solucions que trobem als edificis de la zona de Dou-Fortuny.[62]

Els edificis de tipus D, més complexos i estructurats, d'aquesta zona (carrer dels Àngels número 6 (figures 74.1, 74.2, 74.3, 74.4 i 74.5), número 14 (figures 75.1, 75.2, 75.3 i 75.4) i número 16 i Doctor Dou número 10 (figures 76.1, 76.2, 76.3, i 76.4) i 19 (figures 77.1, 77.2, 77.3, i 77.4)[63] presenten una organització pràcticament idèntica i molt clara i estructurada: la planta conté dos habitatges als quals s'accedeix per una escala comuna; a cada un d'aquests habitatges, i al costat de la façana del carrer, s'hi situen una dependència gran, exclusivament designada com a "sala", i el dormitori principal, compost de sala i alcova, mentre que a la façana posterior s'hi obren el menjador i un altre dormitori; a la zona central de la planta trobem tres patis de llums, el més gran dels quals el comparteixen els dos habitatges, i també hi ventila l'escala comuna que els dóna accés; cada un dels altres dos patis correspon exclusivament a un dels habitatges i es troba situat al costat de la paret mitgera corresponent, a la mateixa crugia que el pati principal o dins d'un àmbit proper; una gran part de les dependències de l'interior de l'edifici s'obren a algun dels patis de llums, de manera que, en el pitjor dels casos, només una de les dependències de l'habitatge no té ventilació a l'exterior; un passadís articula les dependències de l'habitatge i s'eixampla al costat del replà de l'escala per donar lloc al rebedor.

61 L'interval que separa la construcció dels edificis més recents de la zona de Ponent de la dels edificis de la zona Dou-Fortuny és d'uns vint anys. En aquest interval, relativament curt, a Barcelona es produeix una activitat edificatòria considerable, tant pel que fa a l'ocupació dels intersticis encara edificables que quedaven al casc antic com pel que fa a l'inici de la construcció residencial a l'Eixample.

62 En el marc del procés de colmatació dels intersticis edificables del casc antic que es realitza en el període al qual fem referència, hem pogut constatar el notable avenç en la claredat i coherència de l'organització de la planta d'alguns dels edificis de tipus D que hem trobat a la zona del Palau Reial Menor.

63 La planta d'aquest edifici no està redibuixada al plànol 5.

Figura 72
Planta dels habitatges de la zona del Doctor Dou. Plantes extretes dels expedients de llicència d'obres i redibuixades sobre el plànol parcel·lari de Barcelona.

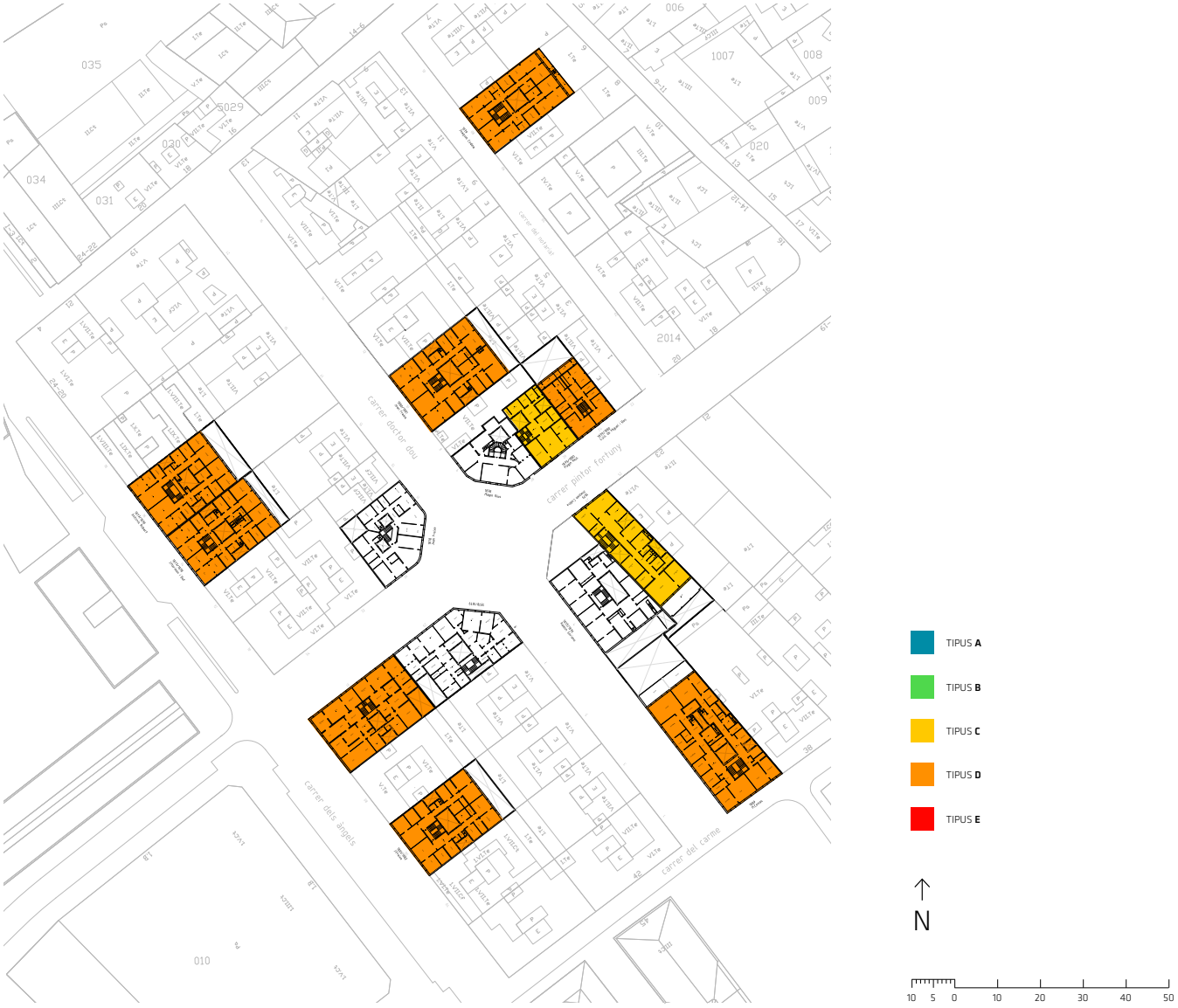

Figura 73
Classificació tipològica dels edificis de la zona del Doctor Dou.

Figures 74.1-74.5

Edifici tipus C. Emplaçament, planta baixa, planta d'habitatges, planta del terrat, alçat i secció de la façana de l'edifici situat al carrer dels Àngels número 6. Joan Fexe, mestre d'obres, 1882. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

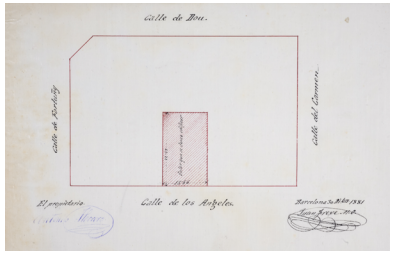

Figura 74.1

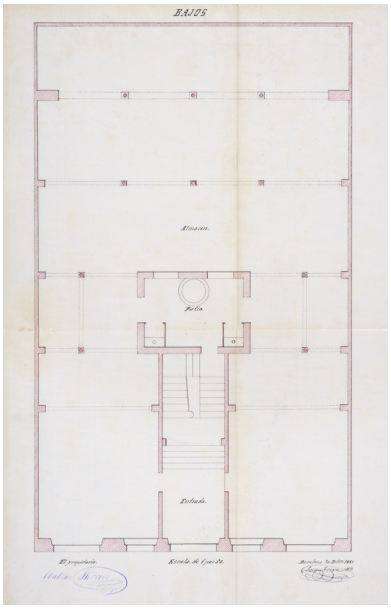

Figura 74.2

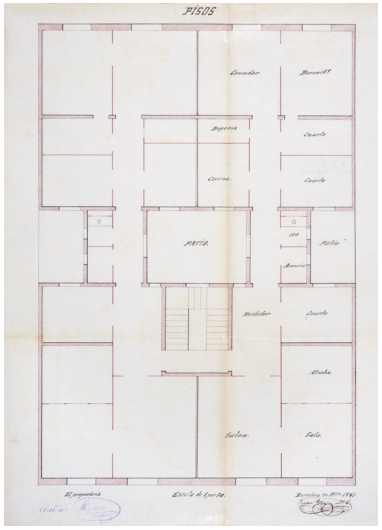

Figura 74.3

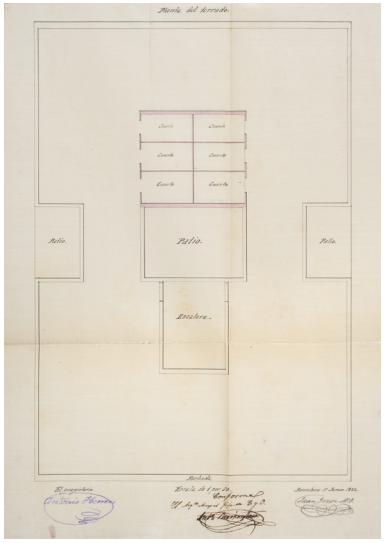

Figura 74.4

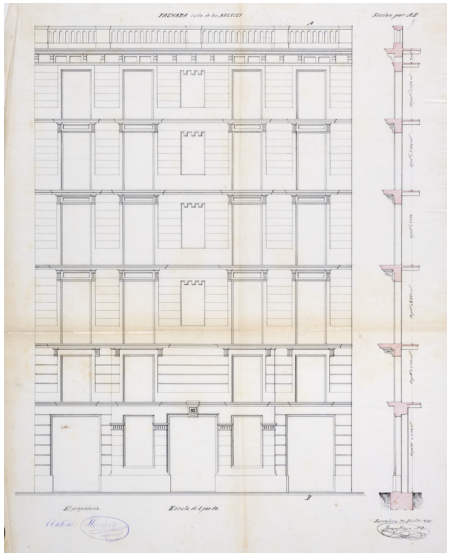

Figura 74.5

Figures 75.1-75.4

Edifici tipus C. Emplaçament, planta baixa, planta d'habitatges, alçat i secció de la façana de l'edifici situat al carrer del Àngels número 14. José Marimón, mestre d'obres, 1878. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

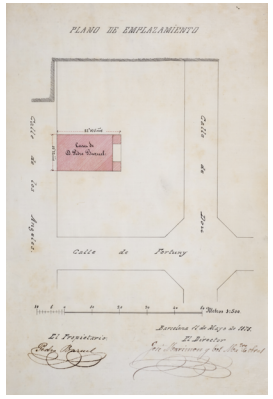

Figura 75.1

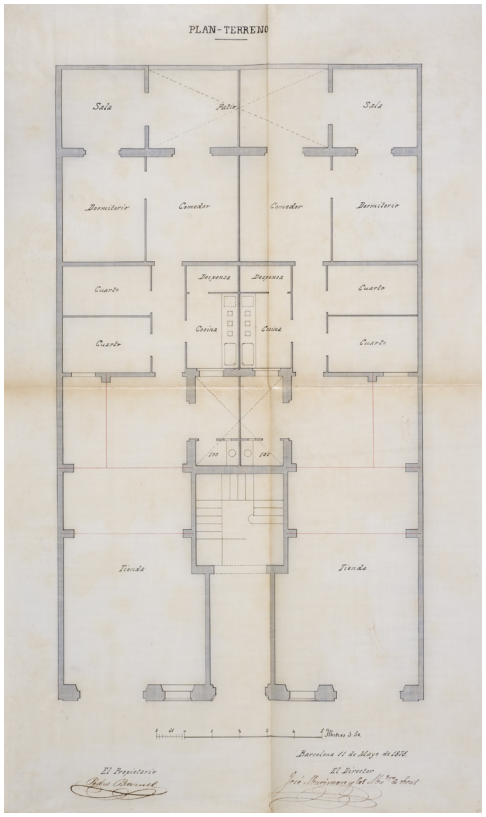

Figura 75.2

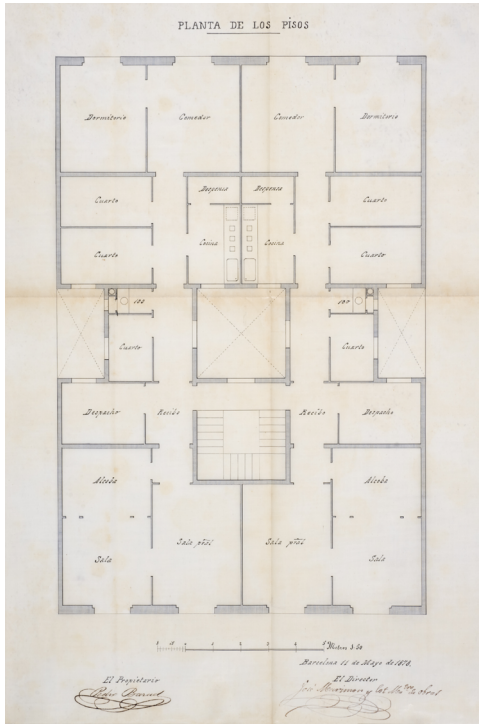

Figura 75.3

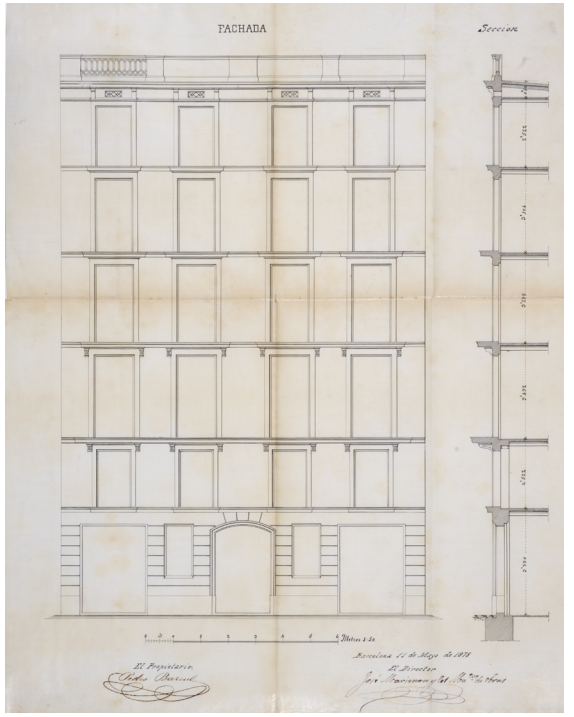

Figura 75.4

Figures 76.1-76.4

Edifici tipus C. Emplaçament, planta baixa, planta d'habitatges, alçat i secció de la façana de l'edifici situat al carrer del Doctor Dou número 10. Juan Fexe, mestre d'obres, 1881. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

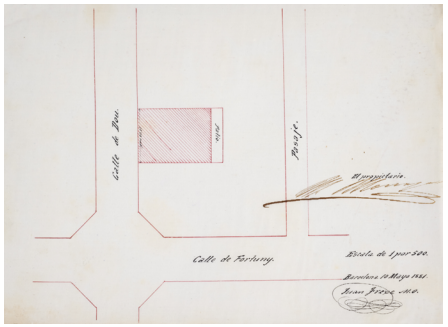

Figura 76.1

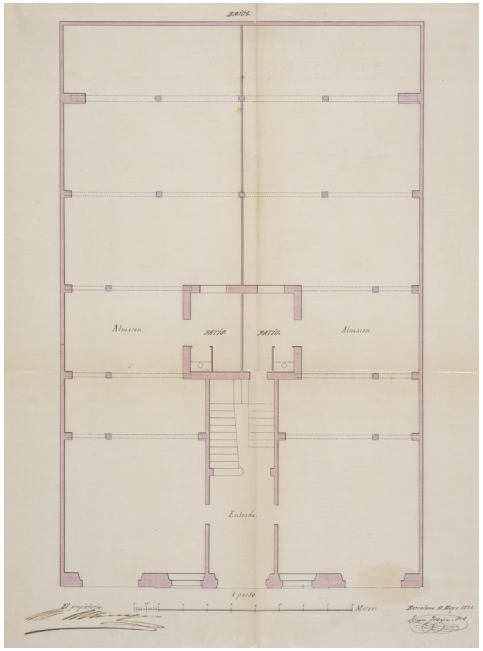

Figura 76.2

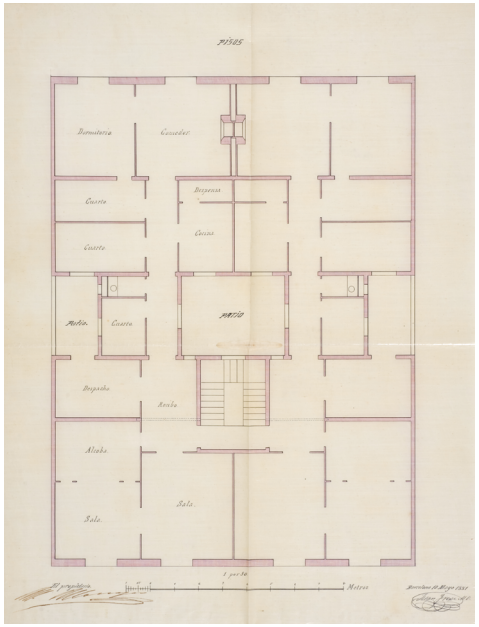

Figura 76.3

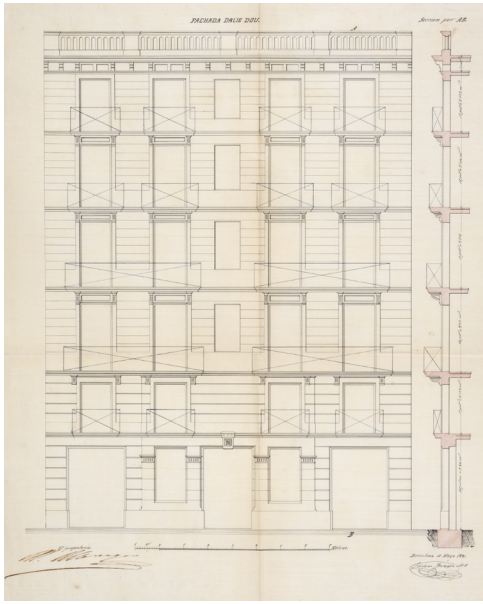

Figura 76.4

Figures 77.1-77.4

Edifici tipus C. Planta baixa, planta d'habitatges, alçat al carrer del Doctor Dou, secció de la façana i alçat al carrer dels Àngels de l'edifici situat al carrer del Doctor Dou número 19. José Marimón, mestre d'obres, 1874. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona.

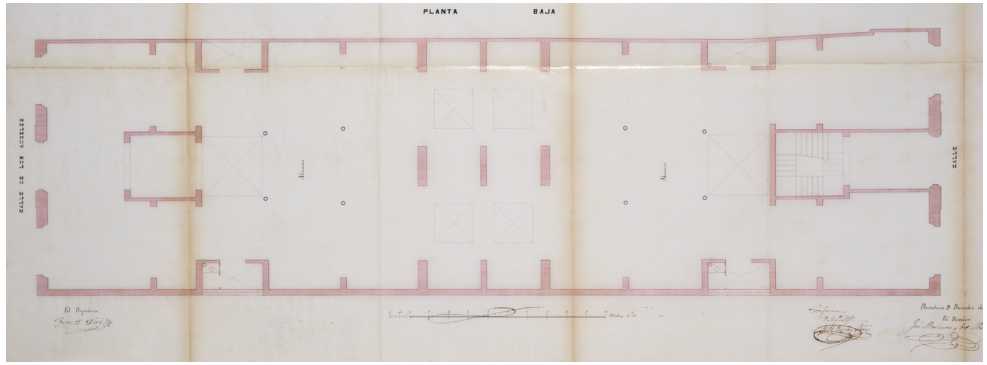

Figura 77.1

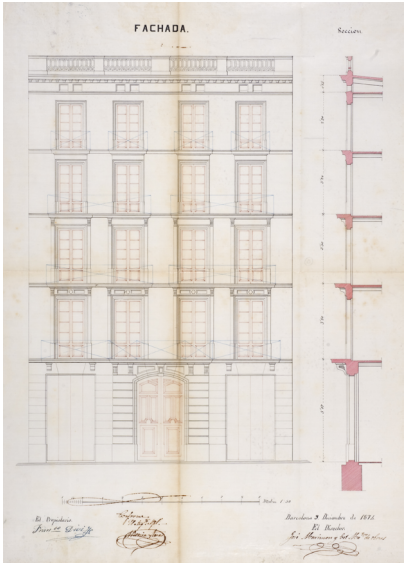

Figura 77.3

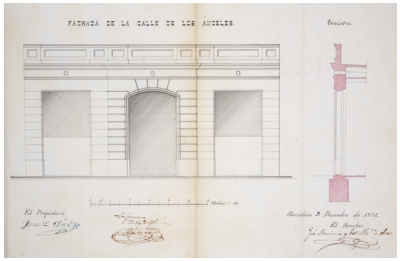

Figura 77.4

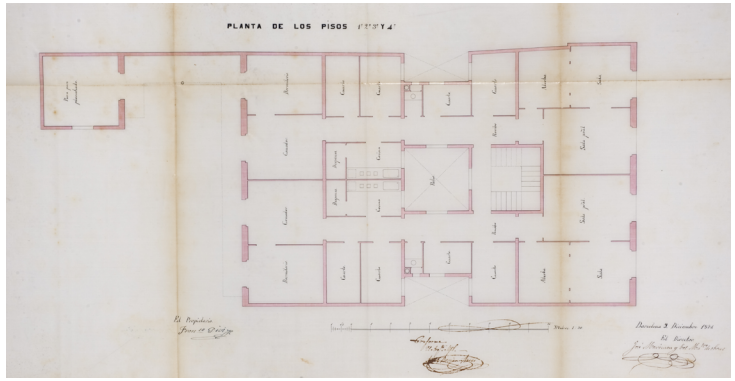

Figura 77.2

Els habitatges tenen unes superfícies que oscil·len entorn dels 120 m^2 construïts (inclosa l'escala). La resta dels edificis de la zona contenen habitatges amb programes més o menys similars als dels edificis que acabem de descriure i la seva organització, adaptada a les particularitats i dimensions de les parcel·les respectives, sol tenir una claredat semblant. L'habilitat projectual que podem advertir en examinar els edificis dels trams intermedis de les illes també es mostra en la precisió amb què els edificis que es troben situats als xamfrans del costat de muntanya de la cruïlla dels carrers del Doctor Dou i del Pintor Fortuny organitzen les plantes respectives, a partir d'uns esquemes geomètrics nets i d'una ubicació encertada de les caixes d'escala.

Si la planta dels edificis de la zona Dou-Fortuny mostra un avenç notable respecte a la situació que es donava a la zona de Ponent, la manca de veritables patis d'illa –ocasionada, com hem explicat abans, per l'amplada reduïda de les illes i l'afany dels promotors d'edificar al màxim possible– va fer que, en construir, només es deixés lliure un espai exigu al fons de cada una de les parcel·les, de manera que algunes dependències importants dels habitatge, en estar situades a les façanes posteriors dels edificis, hagin de ventilar a uns patis amb una profunditat semblant a la d'una androna. Així, els habitatges de la zona Dou-Fortuny, tot i la relativa generositat de les superfícies i dels programes, tenen clares deficiències pel que fa a alguns dels aspectes bàsics –llum, ventilació–, que en aquell moment ja es devia considerar com un nivell de confort exigible als habitatges d'una certa qualitat.[64] Es troben, per tant, en una situació als habitatges comuns ubicats dins del casc antic, i semblant a la que descrivíem en parlar de la zona de Ponent, que no pas a la situació que havíem trobat a la zona del Palau Menor i a la que ja es donava a l'incipient Eixample en el moment en què es van construir a Dou-Fortuny.

64 Cal tenir present, en aquest aspecte, la voluntat d'assegurar aquesta mena de confort, que es pot deduir de la petició que Joaquim de Compte fa a l'Ajuntament l'any 1858, en què demana que sigui previst un pati d'illa a la urbanització dels terrenys del Palau Reial Menor a fi d'assegurar als habitatges "una luz y ventilación mayor que la que les ofrecía el ancho de la calle" (veure pàgina 85).

Els espais habitats

La majoria dels habitatges que trobem a la zona Dou-Fortuny tenen, com hem dit, unes superfícies relativament generoses i responen a programes bastant complets.[65] Els serveis encara són limitats i elementals, però que no hi hagi pous, que ens permet donar per entès el subministrament d'aigua corrent, i la presència de rebostos que completen l'equipament de les cuines, indiquen uns nivells de comoditat i d'higiene superiors als que podíem apreciar en els habitatges de la zona de Ponent i equivalents als dels habitatges del Palau Menor. Per altra banda, el nombre, superfície i disposició de les dependències ens mostra que aquests habitatges estaven previstos per contenir una vida familiar relativament ordenada i confortable: moltes d'aquestes dependències responen a usos específics –menjadors, cuines, despatxos, els rebostos ja esmentats–, tenen una certa capacitat d'autonomia i de funcionament independent i es relacionen amb la resta de l'habitatge d'una manera lògica i satisfactòria. Al mateix temps, en aquests habitatges es repeteix la concepció jeràrquica de les dependències que ja hem trobat a les altres zones: a la façana del carrer, amb una situació privilegiada, la sala i el dormitori principal compost de sala i alcova; a la façana del darrere, el menjador i un dormitori gran; a l'interior, obertes als patis de llums interiors, cuines, comunes, despatxos i dependències que a vegades s'anomenen "dormitorio" i a vegades "cuarto", així com algun "cuarto" sense ventilar.

A la zona dels carrers del Doctor Dou i del Pintor Fortuny ens trobem, doncs, amb un conjunt d'habitatges de característiques força similars (figures 78 i 79). La coherència d'aquest conjunt ens permet suposar que

65 Les superfícies dels habitatges se situen entre els 100 m² i els 130 m², amb l'excepció dels habitatges de l'edifici del carrer del Pintor Fortuny número 24, que tenen una superfície d'uns 70 m², i els dels tres edificis construïts als solars situats a la franja compresa entre els carrers del Pintor Fortuny, del Doctor Dou i del Carme, on les dimensions de les parcel·les, i el complex programa del pis principal de l'edifici del Doctor Dou número 4, impliquen uns habitatges de superfícies força més grans que les de la majoria dels habitatges de la zona.

l'edificació residencial que es feia a Barcelona d'ençà de la meitat del segle XIX, cap al 1880, ja havia acumulat un fons d'experiències important, tant pel que fa als programes com pel que fa a les tipologies, disposicions en planta i organitzacions constructives, i que això permetia disposar d'un repertori de solucions que es podien aplicar de manera àmplia i generalitzada.

Dins d'aquest context, fins i tot és possible pensar que, a Dou-Fortuny, la confiança en la validesa general d'aquell repertori de solucions entra en contradicció amb les característiques concretes de la zona: molts dels edificis que hi trobem semblen concebuts de manera "abstracta", sense tenir en compte les particularitats de les illes d'aquesta zona, la profunditat insuficient de les seves parcel·les. Per això, responen a disposicions i programes que s'havien anat definint i perfeccionant en el context dels edificis construïts en illes amb pati central –zona del Palau Menor i, posteriorment, illes de l'Eixample– però que, en aplicar-se mecànicament a la zona que ens ocupa, apareixen ben incongruents amb la migradesa dels patis de ventilació de les façanes posteriors.

Com en el cas dels carrers de la zona del Palau Menor, els carrers de la zona Dou-Fortuny constitueixen espais públics clarament diferenciats dels espais privats. L'amplada i el traçat dels carrers i la solució de les cantonades mitjançant xamfrans assumien, ben clarament, el model viari de la trama Cerdà i, en conseqüència, també devien assumir, conscientment o no, algunes les idees subjacents en la proposta de Cerdà. Així, veiem que a l'actuació de Dou-Fortuny, el carrer té el caràcter d'un espai públic dotat d'uns atributs que, depassant els aspectes utilitaris més bàsics, els fan apropiats per satisfer uns usos més sofisticats (higiene pública, racionalització i regularització de la circulació, renovació del teixit urbà, etc.), i per propiciar uns espais on es poguessin desplegar noves formes de vida col·lectiva. Unes formes de vida col·lectiva que ja no quedaven reduïdes a l'àmbit del barri o del veïnatge, com segurament devien ser les que contenien els carrers de la zona de Ponent, sinó que havien de respondre a unes necessitats de relació interpersonal, d'activitat comercial i també d'oci, més àmplies i més generals, més d'acord amb les demandes pròpies de la ciutat moderna.

Figures 78 i 79
Façanes corresponents als xamfrans formats pels edificis del carrer del Pintor Fortuny número 28 i del Doctor Dou número 11, respectivament.

Figura 78

Figura 79

Conclusions del volum I.
El teixit residencial en les operacions de creació d'habitatges dins de ciutat vella (1840-1880)

La nostra anàlisi de les zones de Ponent, del Palau Reial Menor i de Dou-Fortuny ens ha permès constatar una àmplia experimentació entorn de tots els aspectes que intervenen en la creació massiva de construcció residencial. Aquesta experimentació es pot sintetitzar en els aspectes que hi ha a continuació.

A pesar que les operacions de construcció d'habitatges es produeixen dins del marc forçat d'uns terrenys situats en els intersticis dels teixits urbans consolidats de la Ciutat Vella, hem pogut constatar com es produeix un procés d'experimentació entorn de la parcel·lació del sòl, les mides de les illes, i les característiques i dimensions dels espais lliures del seu interior. Als moments inicials de les operacions més primerenques que hem examinat, encara era plenament vigent un repartiment del sòl disponible a base d'una parcel·lació amb amplades de parcel·la d'uns 6 m com a màxim, habitual, fins a començaments del segle XIX, en la construcció d'habitatges tant a Barcelona com en molts altres indrets, en què la casa d'una sola crugia ocupa tota l'amplada de la parcel·la i comparteix mitgera amb la del costat, i que constituïen el gruix principal del teixit residencial de la ciutat. Ara bé, aquestes amplades de parcel·la aviat van resultar inadequades per contenir uns edificis d'habitatge col·lectiu configurats a partir de requeriments nous pel que fa a les formes de promoció, a la rendibilitat de la inversió immobiliària i als programes als quals havien de respondre els habitatges i, en conseqüència, es va produir un procés de provatures a la recerca d'un dimensionament de les parcel·les que les fes capaces de contenir amb comoditat aquells nous tipus d'edificis. Si molts dels assaigs inicials que es poden advertir en les parcel·lacions de les zones que hem estudiat encara

reflecteixen les mides de les parcel·les tradicionals,[50] finalment s'acabaran definint unes amplades de parcel·la coherents amb les dimensions dels nous tipus d'edificis.

També hem pogut constatar com la determinació de les dimensions de les illes sovint es posen a prova mitjançant les variacions d'unes xarxes de carrers que es fan més o menys espesses en funció de l'ànsia d'aprofitament del sòl i que, en funció d'aquestes provatures, l'aprofitament de les parcel·les, la configuració dels espais lliures que cal deixar a dins de cada parcel·la per possibilitar la il·luminació i ventilació dels habitatges i, en darrer terme, la definició dels patis d'illa com espais lliures d'ús compartit (al menys pel que fa a la il·luminació i ventilació dels habitatges) per tots els edificis d'una mateixa illa, són qüestions que es debaten al llarg de la formació de les zones que hem estudiat. En analitzar la zona de Ponent, hem vist com en el projecte originari de Massanés es proposava que els edificis d'habitatges s'havien d'organitzar en illes dotades d'uns espais interiors en els quals s'hi podrien ubicar tallers o fàbriques (cal suposar que a la planta baixa), i jardins i "desahogos" en benefici de la salut pública (cal suposar que a les terrasses que havien de cobrir aquelles fàbriques i tallers). També hem vist que les bones intencions d'aquell projecte es deixen de banda en nom d'un aprofitament molt intensiu del sòl que s'assolia en obrir un nou carrer i que només s'acabaven reservant petits patis de llum, pràcticament androne, a les façanes posteriors dels edificis d'habitatges. Aquesta situació es correspon amb les que fa referència la memòria del projecte de Massanés quan, en contraposició als avantatges que oferirien els patis d'illa, parla de les carències que "en perjuicio de la salud pública" tenen "las más de las Manzanas nuevamente levantadas en esta capital por la ambición del aprovechamiento de

50 Possiblement perquè aquelles mides devien constituir una mena de rutina o de convenció en el mercat del sòl edificable. El sòl disponible que s'oferia als promotors s'havia parcel·lat a la manera tradicional (tal com es pot veure al projecte d'urbanització dels terrenys del Palau Menor), i els promotors adquirien més d'una parcel·la per construir-hi edificis de l'amplada que els semblava més convenient.

terreno".[51] També hem vist que a la zona de Dou-Fortuny, malgrat la relativa generositat dels carrers principals, la profunditat insuficient de les illes, combinada amb la voluntat d'aprofitament intensiu del sòl, generava unes situacions no massa diferents a les que es donaven a la zona de Ponent, pel que fa a una ventilació i il·luminació deficients de les façanes posteriors dels edificis. Finalment, a la zona del Palau Menor hem pogut constatar com, per voluntat dels propietaris i usuaris dels pisos principals dels edificis que es volen construir, es renuncia a l'aprofitament intensiu del sòl, es desestima l'obertura d'un dels carrers que permetien atapeir la construcció i s'opta per crear una illa de dimensions relativament grans i amb una profunditat edificable acotada, a l'interior de la qual es constitueix un pati d'illa comú, de superfície considerable, un espai lliure de caire privat però compartit per tots els edificis de l'illa els quals gaudiran dels avantatges de llum, ventilació i higiene, és a dir, de confort, que aquesta mena d'espai assegura.

Un altre aspecte que hem pogut constatar és l'experimentació que es realitza entorn als programes i composició dels habitatges i a l'organització i tipologia dels edificis. En analitzar les característiques del teixit residencial de cada una de les zones que hem examinat, ens hem pogut adonar que tots els aspectes que incidien en la seva configuració van anar experimentant un procés de transformació i afinament progressius, que els va portar des d'unes provatures inicials, encara molt maldestres i embrionàries, fins a unes solucions madures que van permetre fer front, d'una manera eficaç, a les noves i creixents demandes del mercat. No cal insistir en aquestes qüestions perquè han estat àmpliament detallades en parlar de cada una de les zones. Només cal resumir succintament el que hem explicat en els apartats corresponents. Pel que fa als programes dels habitatges, les operacions que hem examinat abasten un

51 *Proyecto para la prolongación de la calle del Buensuceso y abertura de las nuevas calles y plazas que en el mismo se manifiesta*. José Massanés, 1840. Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona. Aquesta al·lusió, per altra banda, indica que la situació esmentada és nova, fruit d'un aprofitament del sòl més intensiu que el que es donava abans del primer terç del segle XIX.

espectre ampli de requisits determinats per la situació de cada una de les zones i les condicions socials i econòmiques dels seus habitants, és a dir, per les demandes d'un mercat d'habitatges ampli i diversificat. Així, podem trobar des dels programes elementals i precaris als quals responen molts dels habitatges de la zona de Ponent fins als programes rics i complexos dels casals situats als pisos principals dels edificis de la zona del Palau Menor, passant pels programes en certa manera "estàndard" que trobem a la majoria dels habitatges que es construeixen al cim dels pisos principals d'aquella zona i de la majoria dels habitatges de la zona de Dou-Fortuny. Pel que fa als tipus d'edificis d'habitatges, hem vist com se'n defineixen cinc, que preveuen el nombre i les diferents disposicions en planta dels habitatges i la disposició dels patis d'il·luminació i de la caixa d'escala.[52] Pel que fa a la composició dels habitatges, hem pogut detectar que en quasi tots es donen unes invariants –les sales o sales amb alcova situades a la façana principal–, que són el fruit de convencions anteriors sobre l'ús i la jerarquia de les dependències que componen l'habitatge. Al costat d'aquestes invariants hem pogut observar la diferenciació creixent dels menjadors i la incipient complexitat de la cuina, amb un augment de la seva autonomia envers altres dependències, un cert augment de superfície i, ocasionalment, l'aparició del rebost. Finalment, l'augment del nombre de dormitoris i l'aparició esporàdica de dependències com ara despatxos i "vestidors", que suposen un cert nivell de sofisticació. L'equipament sanitari és, en tots els casos, molt reduït i elemental, de fet, limitat a les comunes.

En l'examen de les zones que ens han ocupat, també hem pogut apreciar un cert nivell d'evolució de l'espai públic, del carrer. A la zona de Ponent, el carrer ens ha aparegut com un espai en el qual la vida pública havia de conviure amb

52 Com recordarem, els tipus que hem definit són els següents: tipus A, amb un sol habitatge per replà; tipus B, amb dos habitatges per replà, un obert al carrer i l'altre a la façana posterior de l'edifici; tipus C, amb quatre habitatges per replà, dos oberts al carrer i dos a la façana posterior; tipus D, amb dos habitatges per replà, ambdós oberts a la façana del carrer i a la façana posterior; tipus E, amb un sol habitatge al pis principal i dos habitatges per replà, ambdós oberts a les dues façanes a les plantes superiors, tot plegat organitzat entorn d'un pati central, amb accés independent per al pis principal i una caixa d'escala situada darrere del pati central per a l'accés als pisos superiors.

algunes de les activitats de la vida privada, que no es podien resoldre a l'interior de molts dels habitatges de la zona a causa de les superfícies reduïes i de la seva composició elemental. D'aquesta manera, se'ns configurava un carrer que conservava algunes de les característiques dels carrers dels barris populars i menestrals de la Ciutat Vella. A la zona del Palau Reial Menor, els carrers de la Comtessa de Sobradiel, Palau, Avinyó i Ataülf, semblen espais estrictament reservats a la circulació i a donar accés, llum i ventilació als habitatges i establiments comercials dels edificis que els delimiten. Són, per tant, espais estrictament públics, i les façanes dels edificis constitueixen una frontera clara entre aquest espai públic i els espais privats que contenen els edificis. Finalment hem vist com a la zona de Dou-Fortuny els carrers principals, tot i que responen a les mateixes sol·licitacions funcionals que els carrers de la zona del Palau Menor, gràcies al seu traçat, les seves dimensions i la connexió que pretenien establir amb els carrers de l'Eixample aspiren a donar cabuda a unes activitats de relació interpersonal, de comerç, d'higiene i d'oci que ja no es plantegen en l'àmbit del barri, sinó que responen a les exigències pròpies de la ciutat moderna.

Finalment, hem pogut constatar que la construcció dels edificis que hem analitzat es basa en les tècniques vinculades a l'ús del maó de manera sistematitzada, que s'havien posat a punt a la segona meitat del segle XVIII[53] i que a la segona meitat del XIX compten amb l'aportació i millora que suposen el ferro –suports i elements de serralleria de ferro colat, bigues de ferro laminat– i el ciment natural. Al costat d'aquesta continuïtat, en les tècniques constructives es pot veure que l'augment de les amplades dels edificis promou uns canvis en l'estructura, de manera que es passa de l'estructura de parets mitgeres de càrrega amb bigues paral·leles a façana a una estructura de parets de càrrega paral·leles a façana i bigues perpendiculars. En el context d'aquest canvi, es donen tot un seguit d'experiències per englobar els espais buits (patis de llums i de ventilació) i les caixes d'escala dins de l'estructura resultant i obtenir un sistema plenament estable, rígid i lligat.

53 Rosell, Jaume (1996). *La construcció en l'arquitectura de Barcelona a finals del segle XVIII*. Tesi doctoral llegida a la Universitat Politècnica de Catalunya. Barcelona; p. 159-192.

Experiències i solucions noves i adaptació de les maneres d'ocupar els sòl, d'habitar i de construir que es donaven a la ciutat des de temps antic o que, almenys, eren les presents i habituals fins a començament del segle XIX. Amb l'impuls d'una demanda creixent d'habitatges, es produeixen i evolucionen tot aquest conjunt de provatures dins dels límits del casc antic de Barcelona en un període de temps relativament curt. Les solucions a què arriba aquest procés d'experimentació acabaran de trobar la seva maduració a les zones de l'Eixample, on assoliran un nivell de generalitat i de flexibilitat que les permetrà perllongar la seva vigència fins ben entrat el segle XX.

PLANO
de la ciudad
BARCELONA
MANUEL SAURI Y JOSÉ MATAS
Editores
1855.
EDIFICIOS PUBLICOS.
A. Diputacion provincial y Audiencia.
B. Cuartel de la guardia civil.
C. Ayuntamiento.
D Palacio Real.
E. Palacio episcopal, Curia eclesiástica.
F. Casa Lonja.
G. Aduana, Gobierno civil y oficinas de rentas.
H. Comunes depósitos y Caja de ahorros.
J. Hospital militar.
L. Tercena.
M. Casa de Caridad Provincial.
N. Casa de correccion.
O. Misericordia.
P. Hospital de huérfanos.
Q. Hospital de Santa Cruz.
R. Hospital militar.
S. Teatro principal.
T. Casa de Correos.
U. Casa particular.
X. Fuerte de Atarazanas y Maestranza.
Y. Cuartel de san Agustin viejo.
Z. Banco de Barcelona.
AA. Penitenciaria de Mugeres.
BB. Carcel Pública.
CC. Pagaduria militar.
DD. Palacio del Capitan General.
EE. Fonda del Oriente.
FF. Fonda de las cuatro Naciones.
HH. Administracion de Vapores españoles.
PARROQUIAS.
a. Santa Iglesia Catedral.
b. Santa Maria del Mar.
c. Santa Maria del Pino.
d. Santos Justo y Pastor.
e. San Miguel.
f. San Jaime.
g. San Cucufate.
h. Santa Ana.
i. San Pablo.
j. San Agustin.
l. Belen.
m. San Francisco de Paula.
n. San Jose.
o. Nuestra Señora del Cármen.
p. San Pedro.
EDIFICIOS DE INSTRUCCION.
q. Universidad.
r. Cátedras dependientes de la misma.
s. Academia de ciencias naturales y artes.
t. Academia de medicina y cirugia.
u. Colegio de medicina y cirugia en el hospital civil.
v. Colegio de farmacia.
x. Jardin botánico.
y. Sociedad económica de amigos del pais.
z. Colegio Tridentino.
aa. Escuela Industrial Barcelonesa.
bb. Convento de Elisabets.
cc. Escuela Pia.
dd. Teatro Liceo de Isabel II.
BALUARTES.
1 Felipe.
2 Del Principe.
3 De la Reina.
4 Del Rey.
5 De Fernando.
6 De la Puerta Nueva.
7 De S. Pedro.
8 De Junqueras.
9 De la Puerta del Angel.
10 De Canaletas.
11 De Valldonsella.
12 Nuevo.
13 De la Puerta.
Las murallas y fuertes de los Baluartes de la parte de tierra fueron derribados en 1854.
Impr. de la viuda de Saurí é hijo, calle Ancha.
CALLES CUYOS NOMBRES NO HA PODIDO CONTINUARSE EN EL PLANO.
1 c. Trompetas.
2 c. Arenas.
3 c. Cap del Mon.
4 c. Plegamans.
5 c. del Santo Cristo.
6 c. de la Gloria.
7 c. Bondeu.
8 c. Tres voltas.
9 c. Fábiller.
10 c. Aymerich.
11 pl. del Argenters.
12 c. de Burgés.
13 c. del Rosario.
14 c. de Tamburets
15 c. de Bufanalla.
16 c. Formulgeria.
17 c. de Dusay.
18 c. de Caldes.
19 c. Pou del Estanch.
20 c. Monserrat.
21 Escalas de la Seu.
22 c. S. Antonio.
23 pl. de S. Francisco.
24 pl. y c. de la Cucurulla.
25 c. de la Paz.
26 c. del Mico.
27 c. del Correo viejo.
28 c. de Groch.
29 c. de Dufort.
30 c. de Jupi.
31 c. de Isern.
32 pl. de Moncada.
33 c. del Triunfo.
34 pl. de Basea.
35 pl. de la Reina Maria Isabel.
36 pl. de Marcús.
37 pl. del Correo viejo.
38 c. Malcuinat
39 c. Tiradors.
40 c. del Santo Cristo.
41 c. del Forn de la Fonda.
42 c. de santo Domingo.
43 c. Balsas de san Pedro.
44 c. de la Acequia.
45 c. Sta. Clara.
46 c. del Cometa.
47 c. del Palau.
48 c. de la Carasa.
49 c. de Agtá.
50 c. de Gombau.
51 c. de san Lorenzo.
52 plaz.ª de santa Catalina.
53 c. de san Buenaventura.
54 pl. del Buensuceso.
55 c. de Capmany.
56 c. Escudillers blanchs.
57 c. de la Gralla.
58 c. de la Flor.
59 c. Foar de la Moreras.
60 c. del Ecce-Homo.
61 c. del Fom d'or.
62 c. de Canadors.
63 c. de san Ignacio.
64 c. de Bungés.
65 c. Trajt de santa Catalina.
66 pl. de san Miguel.
67 c. Colominas.
68 pl. de san Agustin viejo.
69 c. de la plaza del Oli.
70 c. de los Condes de Barcelona.
71 c. de san Felipe Neri.
72 c. Pou dols.
73 c. Detrás de san Justo.
74 c. Portaduras.
75 c. Consellers.
76 c. pou del Estany.
77 c. Detras Palacio.
78 c. Organs.
79 c. Salabardeña.
81 c. de la Virgen.
82 c. del Huerto de la Bomba.
83 c. Boltres.
84 c. Fundet.
85 c. Corominas.
86 c. Esquirol.
87 c Tomillo.
88 c. Nou.
89 c. Viladalls.
90 c. Sach.
91 c. Corretjer.
92 c. del beato Simon.
93 c. Berenguer el viejo.
94 c. Requesens.
95 c. Juan de Monjuich.
96 c. Perdiu.
97 c. Espolsa Sacs.
98 c. Tonel.
99 c. Trinidad.
ABREVIATURAS.
B. Bajada
C. Calle
Pl. Plaza
Pta. Puerta
S. Santo
V. Volta
Fuente
Feixa
SITUACION GEOGRAFICA.
Latitud de Barcelona 41° 23' 5"
Longitud oeste de Paris 0° 0' 0"
BARCELONETA
MURALLA DE MAR
Puertas de Mar
Ciudadela
Jardin publico
Mercado
Baños
Fuente
Cementerio de Montjuich
Ferro-carril del Norte
Ferro-carril de Mataro
Estacion
Glorieta
Pl. de Palacio
Pl. de Isabel II
Pl. de Medinaceli
Pl. de Sebastian
Pl. de Antonio
Pl. del Angel
Pl. Nueva
Pl. de Junqueras
Pl. de Palacio
Pl. de Medinaceli
Pl. de Sebastian
Pl. de Antonio
Pl. del Angel
Pl. Nueva
Pl. de Junqueras

Figura 6

Figura 7

PLANO
DE
BARCELONA
con la parte de
ENSANCHE
que se está edificando en la actualidad
Publicado con especial autorizacion
del Exmo. Sr. Gobernador de la provincia.
PEDRALBES
SARRIA
S. GERVASIO
HIPODROMO
PUERTO
BARCELONETA
CIUDADELA
Vendese en casa Ginesta, Jaime 1.er n.º 3, y en las principales librerias.

Figura 9

CIUDADELA
PUERTO
ANTE - PUERTO
MAR MEDITERRANEO
PLANO GENERAL DE REFORMA DE BARCELONA

Figura 71

Volum I Les operacions de creació d'habitatge dins Ciutat Vella (1840-1880)

Títol general de l'obra:

El teixit residencial en la formació de la metròpolis moderna. El cas de Barcelona 1840-1936

Editora:

Maribel Rosselló

Treball realitzat dins dels projectes de recerca HUM 2007 64221 i HAR 2010 19160 atorgats pel Ministerio de Ciencia e Innovación

Volum I:

Les operacions de creació d'habitatges dins Ciutat Vella (1840-1880)

Autors:

Pere Hereu
Jordi Oliveras
Antoni Paricio
Carme Rodríguez
Maribel Rosselló
Joan Serra

Col·laboradors:

Sergi Alcalde
Lluís Alzina
Alba Colell
Pere Cuadrench
Liana Giménez
Anna Martínez
En col·laboració amb el Servei de Llengües i Terminologia de la UPC

Fotografies:

Sergi Panizo

Primera edició:

octubre 2013

© Els autors, 2013

Iniciativa Digital Politècnica, 2013.
Oficina de Publicacions Acadèmiques Digitals de la UPC
Jordi Girona 31, Edifici Torre Girona, Planta 1,
08034 Barcelona
Tel.: 934 015 885
http://www.upc.edu/idp
info.idp@upc.edu

© De les imatges tal i com s'especifica en cada una:

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
Arxiu Històric del COAC
Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona
Biblioteca de Catalunya
Sergi Panizo

Imatge de la coberta:

1846, Josep Fontseré
Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

Disseny Gràfic:

Ombra Torrada

Dipòsit Legal:

B. 23351-2013

ISBN:

9788498804454

Aquesta obra està sota una llicència de Creative Commons Reconocimiento. No comercial-Sin obres derivades
http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/

Fè d'errates al volum I. Versió impresa

Volem aprofitar la publicació dels volums II i III i la revisió del volum I, de la col·lecció *El teixit residencial en la formació de la metròpolis moderna. El cas de Barcelona*, per donar compte d'una errata que hem detectat al volum 1 (que hem esmenat a l'edició digital però inevitablement roman a l'edició en paper que es va realitzar l'any 2013) la qual pot provocar alguna confusió a l'hora d'entendre les particularitats dels edificis corresponents al que hem denominat tipus E. Aquesta errata consisteix en que, en ocupar-nos de l'anàlisi del teixit residencial del sector de Palau Reial Menor (pàgines 101 i següents), i a partir de la pàgina 110, l'edifici que Elies Rogent va construir per a Simó Coll apareix com un dels edificis de la zona classificable com a tipus E, quan en realitat pertany al tipus D. Aquesta confusió es repeteix a les pàgines 116 i 117 i, encara que a la figura 55, Classificació tipològica dels edificis del sector de Palau Reial Menor, l'edifici esmentat apareix assenyalat correctament amb el color que correspon als edificis del tipus D, la reiteració de l'equivocació que es produeix a les 110, 116 i 117 pot dificultar la comprensió del text.